

Kovács I. Gábor

„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok

„keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori
Magyarország középiskolaiban
Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez

A hatvanéves Kósa Lászlónak ajánlom.

Karády Viktor a 19–20. századi magyarországi iskolázás történetének elismert kutatója. Újszerű, társadalomtörténeti/történetpszichológiai alapú megközelítései rendre figyelmet keltenek. Szempontjai, tézisei nem válnak ugyan mindig általánosan elfogadottá, többnyire mégis vonatkoztatási pontot jelentenek. A *Korall* 2001/3–4. számában is elgondolkodtató és vitára serkentő írása jelent meg *Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit* címmel. A cikk alcíme: *Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)* (Karády 2001a). A továbbiakban ehhez a tanulmányhoz fűzök észrevételeket, de gondolataim kifejtésénél egy másik Karády-dolgozatot is figyelembe veszek (Karády 2001b). A két írás problematikája ugyanis lényegében véve ugyanaz. Mindkettőben annak a módját keresi a szerző, hogy miként lehetne meghatározni a dualista kor értelmiségének etnikai eredetét, hátterét, összetételét. Ezért vizsgálja az értelmiségképző intézményeket: a középiskolákat és a felsőoktatást.

Az elemzések három, többé-kevésbé új módszertani elgondolás pillérén nyugszanak. Az első a *névelemzés* ötlete. A módszer megfontolásra érdemes, s ezt alkalmazó írások születettek már korábban is, s nemcsak a publicisztikában. A Karády Viktor által kezdeményezett és irányított nagyszabású Kárpát-medencei adatfelvételekről is olvashattunk már bizonyos közléseket. Mégis úgy vélem, hogy az eljárás megbízhatósága tudományos pedantériával egyelőre nem megítélhető, így ezzel most nem foglalkozom.¹

A második pillér, a második elgondolás sem előzmény nélküli. Arról van ugyanis szó, hogy ha az anyanyelvi adatok mellett figyelembe vesszük a *nyelvismeretre*, az egyéb hazai nyelvek tudására vonatkozó statisztikákat is, akkor az asszimilációs folyamatoknak finomabb elemzését adhatjuk. Teljesen egyértelmű, hogy ez a cél vezette a magyar statisztikusokat is arra, hogy már 1880-ban megtoldják az anyanyelvre vonatkozó kérdést: „(azon kívül mely hazai nyelveket beszéli még)?” Nemzetközi viszonylatban is ritka módon 1910-ig folyamatosan finomodott a nyelvismereti adatok közzététele, feldolgozása, másodlagos értelmezése. A problémát sajátos nézőpontból, de elméletileg legsokoldalúbban és legigényesebben Kovács Alajos írta le 1928-as tanulmányában (Kovács 1928). Ez a szempont kisebb-nagyobb súllyal az utóbbi évtizedek társadalomtörténetében is fel-felmerült. Karády Viktor érdeme azonban, hogy a középiskolásokra vonatkozó nyelvismereti statisztikákat elsőként

¹ Az elsősorban vitatott *Korall*-cikkekben (Karády 2001a) egyébként nem szerepel a névelemzés.

ő használja az asszimiláció pontosabb megismerésére. Másik újdonsága pedig az, hogy némi latolgatás után azokat a magyar anyanyelvűeket, akik e statisztikák szerint más (hazai) nyelvet is tudtak, lényegében asszimiláltak tekinti. (2001b: 284. 4. táblázat; 2001a: 143. 3. táblázat) Velük, illetve globálisan ennyi emberrel számol, mint akik nem magyar etnikai eredetűek, azaz nem „törzsökös magyarok”.

Az etnikai háttér pontosabb felderítésének harmadik módszere Karádynál, hogy a *zsidóság* vallásilag elhatárolható kategóriáját megpróbálja a különböző anyanyelvi/nyelvismereti blokkokon belül is elkülöníteni. Az iskolai statisztikában csak egymástól független vallási, illetve anyanyelvi/nyelvismereti adatsorok vannak. Az összlakosságra vonatkozó keresztábrák alapján mégis lehetségesnek látszik a körültekintő, óvatos, analógiás becslést elvégezni a középiskolásokra nézve is.

Az anyanyelvi, nyelvismereti, illetve a vallási adatok kombinálásával Karády végül is a következő „nagyobb nemzetiségi aggregátumokat” különíti el:

– csak magyarul tudó keresztény	= „törzsökös magyar”
– magyar anyanyelvű keresztény, de tud más (hazai) nyelvet is	= <i>asszimilált keresztény magyar</i>
– allogén (nem magyar) anyanyelvű keresztény, de tud magyarul is	= <i>allogén keresztény az asszimiláció útján</i>
– csak nem magyar anyanyelvű tudó keresztény	= <i>allogén keresztény</i>
– izraelita, függetlenül anyanyelvétől, nyelvismeretétől	= <i>zsidó</i>

Az így körülhatárolt csoportok számszerű arányait a szerző a vizsgálatba bevont források óvatos latolgatása után határozza meg. Ezt összegezve, értelmezve viszont már meglehetősen egyértelműséggel fogalmaz. A korábban írott tanulmányban – amelyben az 1909 és 1915 közötti középiskolás nyelvismereti statisztikákat mutatja be, s a névelemzés első, érettségizőkre és egyetemistákra vonatkozó eredményeit közli – a zárszóban ezt olvashatjuk: „A zsidó és a magyaron kívül más hazai nyelvet is tudó diákság számarányainak elemzése alapján a magyar etnikai hátterűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érintettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.” (Karády 2001b: 292) A később készült *Korall-cikkben* az 1882/83-as és az 1894/95-ös nyelvismereti statisztikák bázisán szintén arra a következtetésre jut Karády Viktor, hogy az allogén eredetűek az egész dualizmusban többségi helyet foglaltak el az értelmiség középiskolai utánpótlásában, s ennek az allogén többségnek a főerejét a keresztény allogének – elsősorban a német eredetűek – adták (Karády 2001a: 138, 143). Ezzel szemben a magyarság, akiket a csak magyarul beszélő, „törzsökös” magyarokkal azonosít, népességbeli számarányához képest erősen alul volt képviselve a kiegyezés után induló modern nemzeti értelmiséget képező középiskolákban. Megállapítása szerint ez a nem jelentéktelen iskolázási deficit fennállott mind az 1880-as, mind az 1910-es években (Karády 2001a: 138, 141). Ezek tehát e tényfeltáró tanulmányok (Karády 2001b: 293; Karády 2001a: 139) határozott következtetései.

A magyar értelmiség döntő hányadának idegen (allogén) eredetére vonatkozó megállapítások nem előzmény nélküliek a magyar közgondolkodásban. Már a dualista

korban, s még inkább a két világháború közötti időszakban találkozunk hasonló állításokkal. A közbeszédben, a publicisztikában, az ideológiai csatározásokban vagy a színvonalas esszékben előforduló megfogalmazások indítéka, érvrendszere, értékállítási, világnézeti háttere igen sokféle volt, sőt gyakran egymással ellentétes. Közös viszont bennük, hogy a szakszerű, pedáns tudományosság aurájára nem pályázhattak! Ezekhez képest más státuszt jelentenek a szóban forgó Karády-cikkek, amelyek azzal az igénnyel készültek, hogy a tudományos bizonyítás szabályai szerint alapozzák meg állításait. A kérdést tehát úgy lehet felvetni, hogy e tényfeltárónak szánt tanulmányok összegző megállapításai valóban olyan tudományosan bizonyított tényeket jelentenek-e, amelyekre a továbbiakban hivatkozni, építeni lehet.

Még mielőtt azonban a kérdés módszeres taglalásához fognék, megpendíték egy lényeges fogalmi problémát. Mint láttuk, Karády Viktor a magyarságot két részre tagolja: „törzsökös magyarokra” és „asszimilált keresztény magyarokra”.² Kiindulásként „törzsökös magyarnak” tekinti azt, aki csak magyarul tud, s asszimilánsnak azt, aki a bevallott magyar anyanyelven kívül más (hazai) nyelvet is beszél. Nyilvánvaló, hogy az azonosítás individuális szinten nem működik automatikusan, s csupán, ahogy Karády mondja, globálisan egyezik meg a „törzsökös magyarok” száma a csak magyarul beszélők számával. Kiderül azonban, hogy 1910 körül már a törzsökösségnek ez a korábban jónak gondolt mutatója sem működik, mert az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen hányada is allogén eredetű (Karády 2001b: 283–284). Mít mérünk hát, pontosabban mit is akarunk egyáltalán mérni globális számainkkal? Mintha maga Karády is némi ironikus lebegtetéssel írná le a „törzsökös magyarnak” a korszakban büszkén is, meg csipkelődve is használt fogalmát. Mi tehát akkor annak a tudományos tartalma? Mit jelenthet ez a kategória a Kárpát-medence újkori etnikai forгатagának ismeretében? Meddig lehet vagy kell felmutatni a tiszta magyar etnikai eredetet? Az Árpád-korig, Mohácsig vagy csak a 18. századig? Az 1850-es vagy az 1880-as népszámlálásig? Esetleg számoljunk generációkban, harmad- vagy negyedízigen? Két, három vagy négy tiszta magyar etnikumú nagyszülő kívántatik? És az ő nagyszülei? A kérdés szélsőséges kiélelésével nem azt kívánom állítani, hogy az etnikai, etnokulturális folyamatokról, problémákról nem lehet tudományos diskurzust folytatni. Azt gondolom azonban, hogy a globális számokkal folytatott műveleteink közben folytonosan problémává kell tennünk, hogy mit is mérünk és mivel.

Nézzük meg tehát kicsit részletesebben is a *Korall*-beli Karády-cikk gondolatmenetét, bizonyítási eljárását. Az indító gondolat az, hogy a gazdag magyar iskolatiztikai anyagnak a „deklarált” anyanyelvre vonatkozó adatai az „összeírtak tulajdonképpeni nemzetiségi hovatartozását igencsak pontatlanul tükrözték” (Karády 2001a: 129). (A továbbiakban, amennyiben erre a vitatott cikkekre hivatkozom, csupán az oldalszámot tüntetem fel.) A pontatlanság oka elsősorban az „elitpozíciók felé vezető hosszú iskolázásban” a „képzési ranglétra felsőbb fokain minden bizonnyal egyre konkrétabb formát öltő” asszimilációs nyomásban keresendő (130, 131). Három

² Most tekintsünk el annak a gondjától, hogy az asszimilált zsidóság minden változatát és fokozatát praktikusan a zsidósághoz számítja.

számszerű példát is olvashatunk, mielőtt Karády levonja következtetését: „az elitiskolázás diákságának korabeli anyanyelvi adatai módszeresen és durván a magyar ajkúak javára torzították a tanulóközönség nemzetiségi számarányait.” (132) Ezután veti fel a dolgozat tulajdonképpeni újdonságát, miszerint a diákság nyelvtudására vonatkozó információk értelmezésével lehetne korrigálni a bizonytalan anyanyelvi statisztika torzított adatait.

Ha viszont visszalapozunk a nyelvtisztika torzításait kétségtelenül bizonyító három felhozott esetre, akkor meglepődve fogjuk tapasztalni, hogy az egy anyanyelvi probléma mellett kettő kifejezetten a nyelvismeretre, nyelvtudásra vonatkozik. Vizsgáljuk meg közelebbről az egyiket. Nevezetesen azt az észrevételt, hogy 1894-ről 1895-re a csak magyarul beszélők – ahogy Karády mondja, „az önjelölt »törzsökös« magyar ajkúak” – száma 2846-tal gyarapodott, holott a teljes diáklétszám csak 1537-tel nőtt. Ha egy pillantást vetünk dolgozatunk 6. táblázatára, akkor látjuk, hogy valóban, a csak magyarul beszélők részaránya itt egyszerre 4,4 százalékot ugrott, s ezzel párhuzamosan nem a „nem magyar anyanyelvűek” aránya csökkent, hanem a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszélőké esett vissza éppen 4,1 százalékkal. 1893-ban viszont a magyar anyanyelvűek számaránya ugrott másfél százalékot, s ezzel a magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tudó diákok száma nőtt meg. Az elmozdulások frappánsan igazolják, hogy a nyelvi asszimilációs folyamatot valóban segít elemezni, ha az anyanyelv mellett a nyelvismeretet is bevonjuk a vizsgálatba. Egyszermind azonban az is fényesen demonstráltatik, hogy a nyelvtudásra, nyelvismeretre vonatkozó statisztikai adatok sincsenek az anyanyelvinél kevésbé kitéve a torzításoknak, nyomásoknak. Szóval, önmagukban legalább annyi bizonytalanságot hordoznak. Erre bőséges példátarat találunk Karádynál is (133–134). Nyilvánvaló tehát, hogy számolnunk kell a nyelvismereti statisztika esetleges torzításaival is. A taglalt eset másrészt modellszerűen azt is példázza, amit egyébként Karády is hangsúlyoz, hogy milyen szerepe van a történelmi konjunktúráknak, jelen esetben a millenniumi nemzeti felbuzdulásnak. Különböző történelmi időszakokban különböző mértékű és módozatú nyomások és torzítások feltételezhetőek. Karády példái mind a millenniumra, vagy az azt követő évekre vonatkoznak. A hetvenes és nyolcvanas években nem lehet hasonlóan gyors elmozdulásokat találni. Az 1. és 6. táblázat ide vonatkozó anyanyelvi adatai meglehetősen stabilitást mutatnak. Az időben eltérő körülményekre tehát mindenképpen tekintettel kell lenni.

A magyarországi középiskolás diákság nyelvtudását, nyelvismeretét bemutató, Karády által feltárt adatok az 1882/83-as, az 1894/95-ös tanévre, valamint az 1909. és 1915. közötti évekre vonatkoznak. Az adatbázis részben a vallás- és közoktatásügyi miniszter éves jelentéseiben, részben a *Magyar Statisztikai Évkönyvekben* jelent meg. Az adategyüttest, annak környezetét, a keletkezés körülményeit, az adatszolgáltatás módját és útját vizsgálva nagyon sok Karády által nem ismert, nem használt vagy kellően ki nem aknázott információt találtam. Közben rá kellett jönnöm arra is, hogy a korszak sűrűn és sok helyen hivatkozott iskolai statisztikájában gyakran még az

alapvető létszámadatok sem egyértelműek.³ Ráadásul két adatsor van, amelyek hol jobban, hol kevésbé különböznek egymástól.⁴

A részletek tisztázása nélkül most elégedjünk meg annak megállapításával, hogy 1870-től 1882-ig két párhuzamos adatsor van. Az egyiket a Statisztikai Osztály, majd a Statisztikai Hivatal tette közzé, a másikat pedig a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium. Az információk begyűjtésénél közreműködött a tanügyigazgatás, de az adatszolgáltatók minden esetben az egyes iskolák voltak. A kétféle adatsor forrásainak, az iskolák jelentő íveinek másolatai sok iskola iratanyagában megtalálhatók. A Statisztikai Hivatal adatai a *Középtanodák statisztikája* című nyomtatott kimutatáson alapultak. A nagy alakú, néhány lapos, füzetes jelentőívet a Statisztikai Tanács majd a Statisztikai Osztály készítette korábbi osztrák, illetve helytartótanácsi minták átdolgozásával. Az 1870-ben bevezetett táblázatot a tanév végén nemcsak az állami igazgatású, hanem az autonóm hitfelekezeti iskolák is kötelesek voltak eljuttatni a Statisztikai Hivatalhoz. Bennünket most ebből annyi érint, hogy ez az adatlap 1870-től 1882-ig lényegében változatlan formában tartalmazta „a tanév végén megvizsgált tanulók” megoszlását „anyanyelvre nézve” és „vallásra nézve” osztályonkénti bontásban. A kitöltéshez segítséget nyújtó *Oktatás* (Klamarik 1881: 395–96) ezekhez a rovatokhoz semmi további utasítást, értelmező megjegyzést nem tartalmazott.⁵ Ez az anyanyelvi és vallási adatsor lényegében a tanév végi állapotokat tükrözte. A statisztikai szolgálat ezeket az adatokat 1870-től 1882-ig rendre közzétette az összes magyarországi középiskolára vonatkozóan.

A Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium – ahová egyébként az előbbi statisztikai adatlap szintén eljutott – három további adatsort is kapott az iskoláktól a tankerületi igazgatáson keresztül: az igazgatók tanév végi zárójelentését, valamint egy rövidebb tanév eleji s egy hosszabb tanév végi adatközlést. A zárójelentés most nem túl érdekes, a másik kettő azonban 1876-tól izgalmassá válik számunkra a nyelvi statisztika szempontjából. Az 1876-ban a 12787. sz. VKM rendelettel bevezetett *Középiszkolai rendtartás* harmadik pontja úgy említi a beíratási íveket, mint a statisztikai adatok forrását. (Rendelet Tára 1876: 260) A beíratási anyakönyvhöz közzételt minta V. rovatának fejléce pedig a következő: „*Minő nyelveket beszél?*” (i. m. 280) Alatta a következő apró betűs értelmezés/utasítás olvasható: „Itt első helyen az a nyelv jegyzendő be, mely a tanuló anyanyelve vagy melyet legjobban beszél, hogy a statisztikai táblázatok számára a tanulók anyanyelv vagy nemzetiség szerinti számát meg

3 Hol az év eleji beiratkozott diákok számával találkozunk, hol az év végén jelen levőkkel, hol a levizsgázottakkal. Egyszer beszámítják a magántanulókat, másszor meg nem. Sőt, gyakran az adatszolgáltatók eltérő sajátos értelmezései miatt mindezekről rendre eltérő adatok is vannak. Előfordul, hogy nem lehet megállapítani, most éppen milyen típusú adattal találkozunk. A létszámadatok gondos tisztába tétele s a kiegyezés körüli bázisadatok pontos meghatározása nélkül nem lehet megalapozott kijelentéseket tenni a kiegyezés utáni évtizedek sokat emlegetett középiskolai depressziójáról sem, amelyekkel egyébként más értelmezési gondok is vannak.

4 A legkülönbözőbb publikációkban pedig felváltva használják az egyik illetve a másik adatsor elemeit. Karádynál néha egy táblázaton belül is keverednek az eltérő eredetű számok.

5 Csupán a kérdőív III. oldalának lapalji jegyzetéből derül ki, hogy egyes iskolák adatközlései nem csupán a vizsgált tanulókra vonatkoztak. Az első eredmények közzétételéből viszont megállapítható, hogy összességében nem volt számottevő az eltérés.

lehesen határozni.” Figyelemre méltó ez a szöveg már csak azért is, mert a nyelvi statisztikák kitöltésére vonatkozóan általában semmiféle írásos utasítást nem találunk. Másrészt egy korai újítás is lappang a formulában. A népszámlálások csak 1880-ban kérdezik először az anyanyelvet, s még később, csupán 1900-ban használnak újabb megfogalmazást: „Mi az anyanyelve vagyis az a nyelv, amelyet magáénak vall és a legjobban és legszívesebben beszél?” (Magyar *népszámlálások* – 96) Az iskolai nyelvstatisztikák értelmezésénél gondoljunk tehát arra, hogy itt már 1876-tól történt bizonyos elmozdulás az anyanyelvtől a köznapi beszélt nyelv (Umgangssprache) irányába. Ez még nyomatékosítja is Karády alapötletét, hogy az anyanyelvi mellett érdemes foglalkozni a nyelvismereti statisztikával is, ha közelebb akarunk jutni a tényleges nemzetiségi arányokhoz.

A nyelvismereti statisztika dokumentáltan a most szóban forgó 1876-os rendtartással született meg, megelőzve az 1880-as népszámlálást. A *Rendtartás* 53. szakasza rendelkezik az iskolák által évenként megjelentetendő értesítők tartalmáról. Az abban kötelezően közzendő statisztikai táblázatok mintáját is bemutatja. (Rendeleték *Tára* 1876: 282) Itt szerepel a IV. rovatként: „Nyelvi viszonyaik (Minő nyelveket beszélnek?)”. Érdemes szemügyre venni ezt a rovatot s későbbi sorsát, valamint figyelemmel kísérni a feldolgozás módját, mert segíthet megérteni a Karády által bemutatott 1882/83-as adatbázis sok nehezen értelmezhető problémáját.

Az iskoláknak mind a tanév eleji, mind a tanév végi jelentése kézzel írott, egyedileg szerkesztett táblázat volt. Ez azért fontos, mert bár ez a tankerületi összeszerkesztést megnehezítette – nem is beszélve az országos összegzésről – ugyanakkor azonban lehetővé tette a nyelvismereti viszonyok igen nagy gazdagságának a bemutatását. A statisztikák helyi készítői nem kényszerültek összefüggéseket elfedő vagy nehezen értelmezhető, vitatható összevonásokra, egyszerűsítésekre, mint az 1882-ben bevezetett statisztikai adatlap esetében. Így visszakéreshetjük, hogy eredetileg milyen adatbázis állt az 1882-es és 1883-as egyszerűsített adatlap mögött s mi volt a rutin⁶

Az 1876-os *Középiszkolai Rendtartás* bevezetése után az iskolák évkezdő jelentése a létszámadatok és a vallási megoszlás mellett már tartalmazta a nyelvi viszonyokat is osztályonként. Az év végi jelentésben sok egyéb – például a szülők polgári állása – mellett közölték a vallási, az anyanyelvi és a nyelvismereti megoszlásokat iskolai szinten. Hangsúlyozandó, hogy a VKM által bevezetett rendtartás nem vonatkozott az autonóm hitfelekezeti iskolákra, s így nekik az ott előírt statisztikai adatokat sem kellett jelenteniük. Majd csak az 1883. XXIX. tv., a középiszkolai törvény teszi lehetővé a miniszternek, hogy felügyeleti jogánál fogva valamennyi középiszkolától statisztikai adatokat szerezzen be. Az új nyelvismereti adattípus tehát csupán a miniszteri

⁶ Az Aradi Főgimnáziumban például a következő változatok voltak 1879. és 1881. között: magyar, magyar-német, magyar-román, magyar-szerb, magyar-tót, magyar-lengyel, magyar-francia, román-német, magyar-német-román, magyar-német-szerb, magyar-német-tót, magyar-német-bolgár, magyar-német-lengyel, magyar-német-horvát, magyar-német-francia, magyar-román-szerb, magyar-német-román-szerb, magyar-német-román-tót, magyar-német-francia-olasz, magyar-német-bolgár-szerb-román. A megmutatózó rendkívüli gazdagság nem erősíti Karádynak azt a sommás állítását, hogy a diákok tömegesen igyekeztek volna eltitkolni allogen nyelvtudásukat.

irányítás alatt álló középiskolák évkönyveiben jelent meg, először az 1876/77-es tanév végén.⁷ Az adatgyűjtés országos eredményei pedig először a minisztérium 8. jelentésében tűntek fel az 1878/79-es tanévre vonatkozóan (VKM jelentés 8.: 282–462).⁸

A 8., 9. és 10. jelentés három egymást követő tanév nyelvismereti adatait azonos rendben hozta. Az egyes miniszteri igazgatás alatt álló iskolákból származó információkat a tankerületek gyűjtötték össze. A miniszteri jelentésben tankerületenként, s azon belül iskolánként részletezve közölték a vallási, a nyelvismereti s a szülők polgári állására vonatkozó adatsorokat. A három év részletes nyelvi adatait tanulmányozva szembetűnő bizonyos egyenetlenség, amely az egyes tankerületek következetesen eltérő felfogásából, feladatértelmezéséből fakadhat. Ismeretlen okból, a győri tankerület rendszeresen csak egyértelműen anyanyelvi adatokat szolgáltatott.⁹ A budapesti, a nagyváradai és a szegedi tankerület ezzel szemben egyrészt a lehető legnagyobb részletességre törekedett, minden különleges esetet feltüntetve (vö. 6. jegyzet), másrészt az iskolában elsajátított francia nyelvtudást is részletezte. A pozsonyi, besztercebányai, kassai és erdélyi tankerület pedig az adott területen elterjedt hazai nyelvekre szorítkozott. A pozsonyi változatok például: magyar, német, tót, magyar–német, magyar–tót, német–tót, magyar–német–tót. Kassán ez bővült a rutén, Erdélyben pedig az örmény nyelvvel.¹⁰

A VKM által folytatott adatgyűjtésnek 1877-től 1882-ig volt némi bizonytalansága abban a tekintetben is, hogy a nyelvi viszonyoknak a továbbított, az évkönyvben, illetve a VKM jelentésben közölt statisztikája milyen létszámra vonatkozott: a beiratkozott, az év végén jelen lévő vagy a levizsgázott tanulóifjúságra. Mielőtt 1882-vel lezárnánk az időnként összeérő, de alapjában mégiscsak kettős adatgyűjtés és adatközlés időszakát a középiskolai statisztikában, rögzítsük, hogy szemben a Statisztikai Hivatalnak az év végi állapotokat tükröző számaival, a VKM jelentések létszámadatai

⁷ 1884/85-től kezdve közlik emellett az anyanyelvi adatokat is. A nyelvi statisztika így kialakult rendjét sok iskola egészen az első világháború végéig megtartotta az évkönyvekben.

⁸ Az 1868. évi, a népiskolai közoktatásról szóló XXXVIII.tc.148. §-a mondta ki, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter „a közoktatás ügyéről évenként jelentést tesz az országgyűlésnek”. A kötelezettség teljesítése kapcsán évenként vastos és részletes, sokféle adatsort tartalmazó jelentések készültek. S bár a törvény előírása nem vonatkozott a középiskolákra, a jelentés már a második kötet-től kezdve kibővült a rájuk vonatkozó adatsorokkal. Így olvasható itt egyenként valamennyi középiskola tanulóinak vallási és anyanyelvi megoszlása az 1866/67-es tanévtől az 1870/71-es tanévig. A jelentés 7. kötetéig az 1877/78-as tanévvel bezárólag ez a közlési nem maradt.

⁹ Meglehető módon az adatbázist feldolgozó, egyébként alaposnak tűnő korabeli könyv nagyvonalúan úgy dolgozza fel ezeket az anyanyelvi adatokat is, mintha nyelvismeretiek lennének (Schwicker 1881).

¹⁰ A kassai tankerület még arra is törekedett, hogy a nyelvismereti megoszláson belül jelezze az anyanyelvet is. Így különbséget tett a magyar–német és a német–magyar illetve a magyar–tót és a tót–magyar között. A magyar + magyar–német + magyar–tót nyelvismerettel rendelkezők éppen ki is adják a magyar anyanyelvűek számát. Ennél is érdekesebb, hogy – csak német illetve csak tót nyelvtudásúak itt nem lévén – a német–magyar + tót–magyar + magyar–német–tót nyelvismeretűek száma megegyezik a német + tót anyanyelvűek számával. Eszerint a három nyelvűek között nem lennének magyar anyanyelvűek. Korai lenne azonban ebből messzemenő következtetést levonni, mert mint majd látni fogjuk, a nyelvismereti statisztikában 1883-ig minden értelmezési lehetőségre van példa s mindennek az ellenkezőjére is.

jobbára inkább az év eleji helyzethez álltak közelebb. Csak 1882-től beszélhetünk arról, hogy a VKM és a Statisztikai Hivatal adatsorai, létszámadatai, ha nincs külön megjegyzés, akkor egységesen az év végén vizsgát tett diákságra vonatkoznak, amelybe beleértendők a magántanulók is.¹¹

A két adatgyűjtési és adatkezelési vonulat tehát 1882-ben kezd összesimulni. Az 1881/82-es tanév végén még valamennyi középiskola megkapta, s kitöltve visszajuttatta a Statisztikai Hivatal által kidolgozott nyomtatott adatgyűjtési ívet, amely a *Középtanodák statisztikája az 1882. tanévre* címet viselte. Ebben, mint említettük, a nyelvi kérdések közül hagyományosan csak anyanyelvi rovatok voltak. Néhány héttel később, július első felében küldtek ki a tankerületi főigazgatók egy újonnan szerkesztett lepedőnyi statisztikai ívet. Ennek címe: „A középiskolák 1882. évi állapotáról szóló statisztikai adatok”. Az egyik kísérőlevél szerint az új rovatos ívek célja, „hogy az országgyűlés elé terjesztendő miniszteri jelentésnek a középiskolákra vonatkozó része minden tekintetben egyöntetű legyen”.¹² Az íven, az anyanyelvi rovatok mellett némileg új szerkezetben szerepelt a VKM által 1876-ban bevezetett nyelvismereti táblázat is. A VKM az 1918. sz. rendeletével bevezetett gyűjtőmintához Utasítást is bocsátott ki.¹³ Ennek bevezetőjéből kiderül, - amit a VKM jelentések országos összesítései is mutatnak – hogy ennek az adatlapnak a kitöltését a minisztérium minden középiskolától, tehát az autonóm hitfelekezetektől is elvárta.¹⁴

A következő tanév végén a gyűjtőíveket küldő levélben a budapesti tankerületi főigazgató már azt tudatta az igazgatókkal, hogy „a régebbi füzetes alakban kiadott gyűjtőmintákat a Nagymélt. Minisztérium használaton kívül helyezte, s a munka apasztás szempontjából intézkedett, hogy a hozzá megküldött íveket az általa történt felhasználás után az országos statisztikai hivatal is fölhasználhassa”.¹⁵ Ekkortól kezdve tehát egységessé vált a középiskolai statisztikai adatgyűjtés. Mindazonáltal az új gyűjtőív kezdeti formáját csak két évig használták. Az 1883/84-es tanév végén a VKM egyetértésben az Országos Statisztikai Tanáccsal átdolgozta az adatlapot.¹⁶ A változtatás erősen érintette a nyelvismeretre vonatkozó rovatot is. Ez az újabb változat öt évig volt érvényben. 1889-ben változott újra a nyelvismereti adatszolgáltatás módja. Ezt követően ebben a tekintetben húsz évig, egészen 1909-ig ugyanolyan maradt a gyűjtőív. Változás csak abban a tekin-

¹¹ Itt a vizsga aktusa a lényeges, nem az, hogy sikeres volt-e vagy sem.

¹² Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára. Pesti Piarista Gimnázium iratai 1881/82/143. A statisztikai adatgyűjtés változásának folyamatát a Pesti és a Magyar-Óvári piarista gimnáziumok viszonylag hiánytalan iratanyaga alapján sikerült rekonstruálni.

¹³ Utasítás a középiskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok feldolgozása tárgyában. Ezt a Somogy Megyei Levéltárban a kaposvári gimnázium anyagában Polgár Tamás, levéltáros találta meg. Szíves segítségét ezúton is köszönöm.

¹⁴ Ezt az igényt nyomatékosította a következő évben a középiskolai törvény, az 1883. évi XXX. tc. 83. paragrafusa. Téves tehát Karádynak az az állítása, hogy a VKM jelentések az 1882/83-as és az 1894/95-ös tanévek kivételével csupán minisztérium rendelkezése alatti középiskolákra vonatkozóan hoztak nyelvismereti adatokat, s az autonóm hitfelekezeti iskolák „diákságának csak nyers anyanyelvi megoszlását jelezték” (Karády 2001a: 132. 15. jegyzet).

¹⁵ Pesti Piarista Gimnázium iratai 1882/83/90. Később persze megemelték a kitöltendő gyűjtőívek példányszámát, s külön kapott belőle egyet-egyet a minisztérium és a Statisztikai Hivatal is.

¹⁶ Pesti Piarista gimnázium iratai 1883/84/128; György Aladár 1885: 89.

tetben történt, hogy 1895 után országosan nem dolgozták fel ezt a rovatot, vagy legalábbis nem tették közzé az eredményeket.

Az 1897/XXXV. statisztikai törvényt követően folyamatosan szervezték újjá a különböző statisztikai ágakat. A középiskolai statisztikai adatgyűjtés professzionális megújítására elég későn, csak 1909-ben került sor. Ezt a közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben már a Magyar Királyi Központi Statisztikai hivatal szervezte. Ők küldték ki és dolgozták fel az új adatgyűjtő íveket, amelyek némi változtatással a második világháború végéig érvényben maradtak. Az új adattalpal egyútt 1909-ben megújították az adatfelvétel alapját képező beíratási törzslapot, s ezt a középiskolai rendtartásba is felvették.¹⁷

Még mielőtt a vázolt módon begyűjtött adatokkal érdemben foglalkoznánk, egy kis figyelmet kell szentelnünk a statisztikai adatlapok iskolánkénti kitöltésének, ami befolyásolhatja az információk forrásértékét. Minden szabályzat, rendelkezés, utasítás és rendelet szerint az igazgató kötelessége és felelőssége volt valamennyi statisztikai gyűjtőví helyes, hiteles kitöltése. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az egyes osztályokra vonatkozó adatokat az osztályfőnökök voltak kötelesek összeállítani. A rendeletek, rendtartások minden esetben hangsúlyozták azt, hogy az adatszolgáltatás alapját minden kétséget kizáró hivatalos okmányok, naplók, leltárak képezik. Már idéztük az 1876-os *Középiskolai Rendtartás* 3. szakaszát, amely szerint a beíratási ívek a statisztikai adatok forrásai. A beíratási ívnek / jegyzéknek / törzslapnak / anyakönyvnek 1876 óta tartalmaznia kellett a „Minő nyelveket beszél” rovatot. Az 1890-es rendtartás szerint pedig külön kellene lennie anyanyelvi és „minő nyelveket beszél” rovatnak. A diákok beírását ebbe a jegyzékbe „az egyes osztályokra nézve” az osztályfőnökök végezték. A rendtartások 12. szakasza szerint „Minden tanuló a felvételre személyesen, és rendszerint atyja, anyja vagy gyámja, illetőleg azok valamely megbízottja kíséretében tartozik az igazgatóságnál jelentkezni.” Fontos még, hogy a tanuló nevének, vallásának beírása csak „hiteles születési bizonyítvány alapján” történhetett, s csak abban a formában, ahogy ott találtattott.¹⁸ Ezek szerint tehát az anyanyelvi és nyelvismereti statisztika alapját képező dokumentum egyrészt az osztályfőnök, másrészt a diák, valamint szülője, gyámja vagy azok megbízottja jelenlétében, hármójuk interakciójának eredményeként született. Ha ez valóban így lenne minden esetben, az statisztikáink hitelességét erősítené. Egyrészt azonban a rendtartás, s annak a beíratási jegyzék rovataira vonatkozó előírása nem volt kötelező az autonóm hitfelekezeti iskolákra,¹⁹ másrészt az előírt minta használata meglepő módon nem tekinthető általánosnak a minisztérium irányítása alatt álló iskolákban sem.²⁰ Ha viszont a nyelvi adatszolgáltatás nem a fent leírt beíratási aktuson nyugszik, s az adatokat létrehozó interakcióból

17 Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 501/b. eln. 1. ált. ir. 1909/674, 686, 895; Fővárosi Levéltár Budapesti Kir. Tankerületi Főigazgatóság iratai VI. 502. b. 7. 18 Változás csak 1893-ban következett be, amikor a miniszter az irányítása alatti iskolákra nézve elrendelte, hogy a keresztneveket csak magyar alakban használják (Pirchala 1905: 40–41).

19 A Debreceni Református Főgimnáziumban pl. az egész korszakból csupán az 1883/84-es tanév beíratási naplója tartalmazza kitöltve a nyelvi rovatokat.

20 Például a pesti és magyaróvári piaristáknál még a nyolcvanas években is végig olyan régi anyakönyveket használtak, amelyek rovatai között nem szerepelt sem az anyanyelvi, sem a nyelvismereti.

kiesik a szülő, akkor a diák és az osztályfőnök közötti kommunikáción alapuló adat hitelessége kétségtelenül gyengébb. Ez vonatkozik mind az anyanyelvi, mind a nyelvismereti adatra. Maga az 1882-es miniszteri jelentés ezt írja erről: „Megjegyzendő azonban e részben, hogy adataink azon okból, mert több középiskolában a növendékek nyelvismeretéről rendszeres naplók nem vezettek, még korántsem azonosak a tényleges állapottal.” (VKM jelentés 11. 241.)

Karády a 12. számú VKM jelentés 1882/83-as tanévre vonatkozó táblázatát úgy prezentálja mint a középiskolai nyelvismereti statisztika páratlan tüneményét. Ez annál is inkább meglepő, mert a táblázat idézett számsora alatt egy pontosan ugyanolyan számsor olvasható a következő magyarázattal: „1881/2-ben e viszony a következő százalékos arányokban mutatkozott u.m.” (VKM jelentés 12: 91) Sőt alatta, az adatok gimnáziumi/reáliskolai bontásánál is szerepel mindkét tanév. Mint láttuk, ebben a két tanévben teljesen azonos kérdőívvel folyt az adatgyűjtés az ország valamennyi középiskolájában. Az 1882/83-as adatok Karády-féle értelmezésével, elemzésével kapcsolatban azonnal két eldöntendő kérdés adódik. Kezdjük a könnyebbel! A felhasznált táblázat tartalmaz egy „*kizárólag csak anyanyelvét beszélő*” rovatot, ami egyébként az adatgyűjtő íven nem szerepelt. Ezen egynyelvűek száma úgy keletkezett, hogy az összes diák számából kivonták az anyanyelvükön kívül valamilyen nyelvet/nyelveket beszélőket. A csak anyanyelvüket beszélők – akik itt a tanulók 48,5%-át teszik ki – megoszlását az egyes nyelvek között tehát nem ismerjük. A diákság e közel felének nemzetiségi megoszlására vonatkozó becslést Karády hibás logikával végezte el, s rossz eredményre jutott. Olyan arányban osztotta szét az egynyelvűeket az egyes nemzetiségek között, amilyen az összes diák anyanyelvi megoszlása volt. Így a magyarok számát 13104-nek, a nem magyarokét 5261-nek vette. Ez azért helytelen, mert a magyar középiskolai oktatás a kiegyezés után döntően magyar nyelvű lett. A 179 középiskolából 26-ban használtak a magyar mellett német, szlovák, szerb vagy román nyelvet segédnyelvként, de többnyire csupán az első osztályban (Klamarik 1881: 243–250). Az 1884 utáni iskolánkénti statisztikák ezekben az iskolákban elhanyagolható számban mutattak ki magyarul nem beszélő diákokat. Hét olyan iskola volt, ahol a német, román, szerb, olasz tanítási nyelv mellett használták a magyart is. S mindössze 11 középiskolában nem szerepelt a magyar nyelv sem fő-, sem segédnyelvként. Bár csak az 1883-as középiskolai törvény 7.§-a írta elő, hogy az utóbbi típusban rendes tantárgyként kell tanítani a magyar nyelv és irodalmat, – VII–VIII. osztályban már magyarul, sőt a tárgy érettségi vizsgája is így tartandó – mégsem volt a korábbi években sem ismeretlen a magyar nyelvtudás ezekben az iskolákban sem.

A csupán nem magyar anyanyelvüket beszélők számát az 1883-as évből valóban nem ismerjük pontosan, de a következő tíz év adatait – amint az az 5. táblázaton látható – ki tudtuk gyűjteni a VKM jelentésekből (VKM jelentés 13–25). A következő, 1884-es évben vannak a legtöbben, 1809-en.²¹ Később csökken ez a szám, valószínűleg az 1883-as törvény által kötelezővé tett magyartanítás hatására is. Ha az 1883-as év nem magyar anyanyelvűinek a számát szeretnénk kellő megalapozottsággal

²¹ Igaz, hogy ez egészen pontosan inkább az összes nem magyarul beszélő adata, s a későbbi évek tanúsága szerint lehet köztük 100–200 magyarul nem tudó kétnyelvű is.

megbecsülni, akkor elindulhatunk visszafelé is. Az azonos szisztémával felvett 1881/82-es év összesített nyelvismereti adatai, megoszlásai majdnem teljesen meg-egyeznek az 1883-as eredményekkel (VKM jelentés 12: 91). Az 1881/82-es tanév adatait pedig nem csupán összesítve adták közre, hanem lepedőnyi mellékleteken iskolánként is részletezték a vallási, anyanyelvi és nyelvismereti megoszlásokat (VKM jelentés 11). A 18 nem magyar oktatási nyelvű iskola adatait a táblázaton elemezve, összerakva, közel 1700 főt tudtunk azonosítani, aki csak nem magyar anyanyelvét beszélte.²² Mindezek alapján a nem magyar egynyelvűek számát – szemben Karády 5261 fős becslésével – nemcsak 1882-ben, hanem 1883-ban is 1700-nak vehetjük. Ez a becslés nagyságrendileg egészen bizonyosan helytálló. Ezért az 1883-as adatok Karády-féle értelmezésének eleve ezt az általam jelentősen korrigált változatát tekintjük a továbbiakban kiindulópontnak. Ez természetesen a végső eredményeket is alapjában változtatja meg.

Nehezebben eldönthető kérdés viszont, hogy mennyi volt a statisztika szerint az összes egynyelvű tanuló. Az összes diák számából a többnyelvűek kivonásával maradóként előálló adat azért bizonytalan, mert a többnyelvűek számára vonatkozóan is legalább két megoldás van. Az 1883. évi, Karády által használt jelentés táblázata önmagában elég egyértelműnek tűnik. Balról jobbra haladva a magyarul–németül beszélők után jönnek a többi kétnyelvűek. (Ebből az egyik mindig magyar.) Megkülönböztető dupla elválasztó vonal után következik a „hazai más 2, 3 nyelvet beszélők”, majd a „más európai nyelvet is beszélők” rovata. Az újabb megkülönböztető vonalkák után az „egy nyelvet” illetve a „több nyelvet beszélők” zárják a sort. Nem kétséges, hogy a többnyelvűek összes számát itt a különböző kétnyelvűek összeadása kiadja. Ezek szerint a „hazai 2, 3 más nyelvet” illetve „más európai nyelvet is beszélők” a különböző, már felsorolt kétnyelvűek közül kerülnek ki. Ennek korrekt statisztikai kivitelezése persze már önmagában is rejtélyesnek tűnik. Ráadásul elég jelentős számról, összesen 4354 diákról van szó.

11 százalékkal lehet kevesebb vagy több az egynyelvűek vagy a többnyelvűek aránya egy másik felfogás szerint. A hasonló módszerrel, ugyanazon adatlappal 1882-ben gyűjtött adatok összesítésének prezentálása az előző évi jelentésben ugyanis egyértelműen egy másik, ellentétes értelmezést látszik igazolni, ami szerint a három és több nyelvűek nem a kétnyelvűek közül kerültek ki (VKM jelentés 11: 239). Itt balról jobbra haladva a nyelvismeret típusa után következik az így beszélő gimnáziumi tanulók száma, százaléka, majd a hasonló reáliskolai tanulók száma, százaléka. Végül az átlagos százalék, azaz hogy az összes középiskolai diák között hány százalék rendelkezik ilyen típusú nyelvismerettel. Az utóbbi átlagnál az a zavarbaejtő hiba fordul elő, hogy a két iskolatípus százalékát egyenlő súllyal számítja be a táblázat készítője.²³ (A továbbiakban ezt mi természetesen korrigálva, helyesen használjuk.)

²² Reálisnak látszik az a közelítő becslés, akkor is, ha a 4. táblázatról olvassuk le a miniszteri irányítási iskolák megelőző három évének hasonló adatait (500–700 fő).

²³ A százalékszámok átlagát számítja ki, nem a mögöttük álló számokét. Egyébként a VKM által kezelt adatközlések, statisztikák gyakran mutatnak rendezetlenséget, következetlenséget, ellentmondásokat, hiányokat, elemi számolási hibákat. Ráadásul évtizedeken keresztül panaszkodnak, hogy az intézmények hibásan és hiányosan töltik ki a gyűjtőíveket.

Felülről lefele pedig a következő nyelvismereti típusok követik egymást: magyarul, németül beszélt; magyarul, románul; magyarul, tótul; magyarul, szerbül; magyarul, horvátul; magyarul, ruténul; hazai más 2 nyelvet beszélt; hazai más 3 nyelvet beszélt; európai más nyelvet beszélt; összesen. Az „összesen” sorban a fölötte levő valamennyi nem egynyelvű nyelvismereti változat korrekt összege szerepel, az iskolatípusok helyes átlagával s ezek súlyozatlan összetételével **69,1** százalékkal. Nem kétséges, hogy ebben a változatban a három- és többnyelvűek nem a felsorolt kétnyelvűek közül kerülnek ki, hiszen csak valamennyi két- és többnyelvűt összegezve kapjuk meg az összes többnyelvűt. Ezt a jelentés szövege is megerősíti: „Ha [...] azt kutatjuk, hogy melyik nyelvismeret volt a középiskolai tanulók közt elterjedve, akkor adataink azt igazolják, hogy hazai középiskoláinkban minden ezer tanuló közül átlagosan 691 *legalább* két nyelvet beszélt, s hogy a német nyelvet *legalább* 451,5 beszélte, s hogy az egynyelvűek csak 30,9%-nyi arányban találtattak.” (Kiemelés Tölem – K.I.G.) (VKM jelentés 11: 240) Helyes átlagszámítás szerint korrigálva tehát így a diákok 61,5 százaléka beszélt anyanyelvén kívül más nyelvet is, s 38,5 százaléka volt egynyelvű.

Ebből az egyértelmű 1881/82. tanévi megoszlásból lesz a következő évi jelentés összehasonlító táblázatában, egy másik logika szerint 50,9% többnyelvű s 49,1% egynyelvű diák. Bizonyos, hogy a miniszteri jelentés egymást követő éveinek értelmezései egyszerre nem lehetnek igazak. Első kísérletként megpróbáltam mindkét változatot elhelyezni egy azonos szerkezetű idősorban. A minisztérium vezetése alatt álló gimnáziumok diákjainak nyelvismereti táblázatát (4. táblázat) többek között ebből a célból is szerkesztettem.²⁴ Itt azt látjuk, hogy a korrigált Karády-féle értelmezés (A változat) tulajdonképpen szépen illeszkedik a „csak egy nyelvet tudó” meg az „összes többnyelvű” sorba. A másik értelmezés szerinti százalékarányok (B változat) viszont kilógnak a sorból, lényegesen magasabb nyelvismeretet mutatva. Az illeszkedni látszó korrigált Karády-féle változatnál viszont igen problematikus, hogy az összes németül beszélő aránya az előzményekhez képest erősen lefele hajlik.

Elhelyeztem a dilemmát adó két tanév adatainak két-két változatát az összes magyarországi középiskola 1882-vel kezdődő nyelvismereti adatsorában is. (6. táblázat) A korrigált Karády-féle A változatoknál a csak magyarul beszélők száma jelentősen magasabb, mint a nem vitatott következő évben, 1885-ben. Erre nem nagyon tudunk magyarázatot adni. A B változatnál viszont a csak magyarul tudók aránya jelentősen alacsonyabb, mint 1885-ben. Itt talán annyiban beszélhetünk illeszkedésről, hogy a B változat beleillik a csak magyarul tudók emelkedő arányának sorába: 1883: 32,3%; 1885: 37,1%; 1886: 42%. Ezt követően nyolc éven keresztül, 1894-ig nincs lényeges elmozdulás. Most már csak arra kellene magyarázatot találni, hogy milyen okból emelkedett három év alatt két részletben a csak magyarul tudók aránya mintegy 10 száza-

²⁴A szerkesztésnél az a szerencsés körülmény segített, hogy mind a megelőző, mind a következő évekből elő lehetett állítani hasonló adatbázist. Ugyanis a későbbi időszakból is találtam olyan adatsort a VKM jelentésekben, ahol három évente az egyes iskolákra lebontva voltak meg a megoszlások. Viszont mivel az 1882/83-as évre nem volt iskolánkénti bontás, így nem tudtam elhatárolni az iskolák szükséges körét, ezért ebben a sorban csak a pontosan ugyanolyan dilemmát adó 1881/82-es tanév adatait helyeztem el.

lékkal. A mérni óhajtott valóság esetünkben ilyen gyorsan nem változhatott, így a magyarázat nagy valószínűséggel inkább az adatgyűjtés, a gyűjtőív-értelmezés és -kitöltés, vagy a feldolgozás módjában keresendő. Ilyen lényeges, az eredményeket befolyásoló szempont lehet például, hogy az iskolai német nyelvoktatás révén elsajátított nyelvismeretet figyelembe vették-e, s ha igen, milyen módon és mértékben. Elnagyolt közelítésünkkel azonban nem találtunk alapot feltevéseink igazolásához. Tulajdonképpen dönteni sem tudtunk a statisztikai adatok kétféle értelmezése között.

Lépünk egy kicsit visszafelé, s mélyedjünk el jobban a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika legelső éveinek aprólékos részleteiben! Emlékszünk rá, hogy a miniszteri irányítású tanintézetekről tankerületenként összesítve milyen gazdag anyag jelent meg 1879-től három éven keresztül a VKM jelentésekben. Ezek esetében teljesen egyértelmű, hogy az egynyelvű, a felsorolt kétnyelvű, a háromnyelvű és négynyelvű változatok együtt adták ki a tanulók összes létszámát. Minden tanuló csak egyszer vétehető számba, valaminő egy-, két- vagy háromnyelvűként.

A magyarországi gimnáziumokat német nyelven bemutató korabeli könyv – amelyet egy budapesti főgimnáziumi tanár írt a VKM jelentések, statisztikák önálló feldolgozása alapján – szintén így kezeli, összegzi illetve részletezi a nyelvismereti adatokat (Schwicker 1881: 321–324). Az 1878/79 és 1879/80. tanévekre vonatkozó összesítésből sok érdekes dolgot megtudhatunk. (Amit persze mi is kiszámolhatunk, összerakhatunk, ellenőrizhetünk a tankerületi részletek alapján.) A nem magyar kétnyelvűek összes száma csupán a százas nagyságrend körül mozog, egyébként azonban a kétnyelvű változatokból az egyik mindig a magyar. Kétnyelvű a diákok 43–44 százaléka.²⁵ Háromnyelvű a tanulók 14–16 százaléka. Ezen belül leggyakoribb a magyar–német–szlovák változat, s bár kisebb esetszámú, de jelentős a magyar–német–román és a magyar–német–szerb variáció is. A háromnyelvű és a kis esetszámú négynyelvű változatok között mindig szerepel a magyar és a német nyelvtudás is. A diákok növekvő, 40–41–44 százaléka tud németül. Jegyezzük meg, hogy a kiváló, német anyanyelvű budapesti tanár-szerző a német nyelvismeret növekedésének eredőit között a német nyelv és irodalom eredményes iskolai oktatását is említi. A gimnáziumok 1871-es tanterve szerinti heti kétórás némettanítást (III–VIII. osztályban)²⁶ az 1879-es tanterv felemelte harmadikban négy, negyedikről három órára. A gimnáziumi tantervi háló összesen 19 német órájával szemben a reáliskolában már 1875-től 22 német óra volt (az első osztálytól tanították), sőt 1899-től 25 óra (Mészáros 1988: 95–96, 103). Azt azonban nem tudjuk, hogy a statisztikában hogyan is jelent meg az iskolában tanult német. (Azt is csak feltételezhetjük, hogy az óraszámemelést hosszabb távon megmutatkozott a nyelvtudás növekedésében.)

Említettük már, hogy az 1877-ben induló nyelvismereti statisztika némileg új szerkezetben jelent meg az 1882-ben VKM rendelettel bevezetett adatgyűjtőíven. Vizsgáljuk meg alaposabban ezt az új szerkezetet, hátha megértünk valamit az ennek alapján prezentált 1882. és 1883. évi nyelvi adatok zavaraiából. A gyűjtőív nyelvismereti rovatai így néznek ki:

²⁵ Ezek a győri tankerület csupán anyanyelvi adatainak általam történt kiszűrésével korrigált adatok.

²⁶ A gimnáziumban a németet nem „nyolc osztályon keresztül tanították”, mint azt Karády említi. (133)

nyelvismeretre nézve : beszélt								
magyarul németül	magyarul románul	magyarul tótul	magyarul szerbül	magyarul horvátul	magyarul ruthénul	hazai más 2 nyelvet	hazai más 3 nyelvet	európai más nyelvet is

Első ránézésre valószínű, hogy mint igazgatók, bajban lennénk. Mít lehet itt kezdeni a négy éve megszokott nyelvi statisztika rutinjával? A korábban gyakorolt változatot hogyan lehet beleerőltetni a megadott cellákba? Először is, hova kell írni azt, aki csak magyarul tud? Mit kell a „hazai más 2 nyelvet” rovatba vezetni? Ide kerülhet a magyar–olasz, a magyar–örmény meg például a szerb–német – típus? (Ha így van, akkor ebből ugyan hogy jött össze 1882-ben a 2109 fő?) Vagy azt kell ideírni, aki a magyaron kívül még *hazai más 2 nyelvet tud*? Esetleg őket a *hazai más 3 nyelvet* rovatba kell könyvelni? Akik a hazai egy-két-három nyelv mellett valamely más európai nyelvet is beszélnek, azok mind az „európai más nyelvet is” rovatba írandók? Nézzük meg talán az utasítást! A nyelvismeretre nézve ennyit ír: „A tanulók nyelvismeretére vonatkozó rész azonban az anyanyelvitől teljesen függetlenül töltenőd be, amint egyes tanulók anyanyelvükön kívül más, egy vagy több hazai illetőleg európai nyelvet is beszélnek. A kijelölt rovatoktól eltérő nyelvismereti adatok szintén Észrevételek (II Cím) cím alatt részletezendők.” (Utasítás 1882: 4) Nagyon valószínűnek látszik, hogy az utasítás intenciója szerint minden diákot csak egyszer kellett számba venni, egyetlen cellánál. De vajon minden igazgató így értette? Az 1882-es VKM jelentés szerint a 179 igazgatóból csak négyen gondolták másként. Náluk ugyanis a nyelvismereti változatokat összeadva több jön ki, mint a tanulói összlétszám. Jónéhány fenti dilemmára sem ad azonban egyértelmű választ az utasítás. Arra biztos nem, hogy a három nyelvet beszélők – ha a magyar is köztük van – hová íródjanak. Tüzetesen egybevetve az előző évi – még nem összevont adatokkal –, 1882-ben minden változatra találunk példát. Rakták a háromnyelvűeket kompletten a más 2, de a más 3 rovatba is. Vagy számunkra át nem látható módon szét is osztották őket a két rovat között. Néhány esetben valamennyiüket vagy egy részüket átvitték a kétnyelvűek közé. Például a magyar–német–tót nyelvűek egy részét kétségtelenül a magyar–német nyelvűeknél, más részüket a magyar–tót nyelvűeknél vették számba. A nem éppen elmevidámító átszűrőzés után viszont biztos állíthatom, hogy az említett négy iskola kivételével nem fordult elő az az eset, hogy a háromnyelvű diákokat két rovatnál is számba vették volna. Az arányokat lényegesen befolyásoló nagyságrendben biztosan nem.²⁷ Ha ezt elfogadjuk, akkor az 1882-es és az 1883-as adatsorban mind a miniszteri irányításúaknál (4. táblázat), mind az összes

²⁷ A négy iskola együttes torzító hatása 100 fő alatt van. Sok iskola esetében már csak azért sem vethető fel, hogy a háromnyelvűek a kétnyelvűek között is szerepelhetnek, mert a háromnyelvűek kimutatott száma lényegesen nagyobb a kétnyelvűekénél.

középiskolánál (6. táblázat) a B változatok révén 10–13 százalékkal nő a többnyelvűek száma, s természetesen ennyivel csökken az egynyelvűeké.²⁸

Az 1881-es és 1882-es részletadatok összetükröztetése némi fényt vet arra is, hogy miként növekedett a többnyelvűek aránya. Az emelkedés szinte kizárólag olyan iskoláknál mutatkozik, ahol eleve elhanyagolható volt a háromnyelvűek száma. A körülbelül 2400-as növekményből ezeregszázat magyaráz öt iskola a budapesti tankerületből, s háromezsázat egymaga a nagyváradi főgimnázium. Valamennyi azt a típust mutatja, hogy az egynyelvűek, pontosabban az 1881-ben csak magyarul beszélők cellájába soroltak rovására, a nagyobb iskoláknál többszázas nagyságrendben növekedett meg a magyar–német rovatba írottak száma. De még a 240-es létszám körüli jászberényi gimnázium is 18 főről 102-re fokozta a magyar–német nyelvtudásúak számát, a magyar–szlovák nyelvismeret szolid növekedése mellett. Két megjegyzést tehetünk. Ha figyelmesen újraolvassuk a nyelvismereti pontokra vonatkozó kitöltési utasítást, talán érzékelünk egy olyan, az iskoláknak szóló üzenetet, vagy legalábbis sugallatot, hogy fontos és jó a minél nagyobb nyelvtudás felmutatása.²⁹ Másrészt el-tűnődhetünk azon, hogy ha egyik évről a másikra így megugorhatott a német nyelvtudásúak száma, akkor a besorolásnak meglehetősen rugalmassága lehetett.³⁰ Arra kell újra gondolnunk, hogy ha eddig nem mindenütt vették volna figyelembe az iskolai nyelvtanulás eredményét a statisztikák adatgyűjtői, akkor most biztos, hogy jelentős módon ebbe az irányba mozdultak, s többek között ennek a számlájára írható a nyelvismeret növekedésének az a része is, amit nem tudunk olyan egyértelműen megragadni, mint azt a jászberényi, a nagyváradi vagy a pesti gimnáziumoknál tettük. Mindenesetre figyelemre méltó jónéhány iskola azon igyekezete, hogy minél szélesebb körű nyelvismeretet jelentsen.³¹

Lássunk néhány példát arra, hogy az iskola teljes létszáma többnyelvű. Trencsén 269 diákjából 34 magyar–német; 80 magyar–tót; 155 hazai más 2. Utóbbiak egyébként magyar–német–tót nyelvűek, s az anyanyelvi és vallási megoszlás ismeretében is kombinálhatatlan, hogy milyen anyanyelvűek lehetnek. A székesfehérvári gimnázium 474

28 Köztük az „egynyelvű keresztény magyaroké” is, akiknek az aránya eszerint kb. annyi lenne, amennyit Karády eredetileg állított. (136.1/B táblázat) Remélem azonban, hogy a nyelvismereti statisztika labirintusában meghurcolt olvasók tudják, hogy ez a szám már mégsem ugyanaz a szám lenne.

29 A nyelvi gazdagság értékét a nyelvismereti statisztika 1876-os bevezetése óta hangsúlyozták. Schwicker említett német nyelvű könyvében mintha egyenesen dicsekedne a magyar diákok többnyelvűségével, mint a művelődési haladás egyik bizonyosságával.

30 A budapesti piarista gimnáziumban a jelentések és az anyakönyvek szerint 1877 óta 35 és 45% között mozgott a csak magyarul tudók aránya. Még az 1881/82-es tanévet lezáró évkönyvben is 37% a csak magyarul tudó s 58% a magyar–német nyelvtudású diák. 1882 nyarán viszont az első új szerkezetű íven azt jelentették, hogy a diákoknak 82%-a rendelkezik magyar–német nyelvismerettel. Már a következő évben korrigáltak. Kézzel belevitottak a gyűjtőív rovatolásába, s azt írták: magyarul: 242; magyarul–németül: 276; magyarul–tótul: 14; magyarul–szerbül: 1; európai más nyelvet is: 33. Ez egyébként összesen 566, azaz az összes tanuló tanévvégi száma. Tehát az európai nyelvet is beszélőket szintén eleve külön számolták.

31 Kivételt csak a kemény kálvinisták képeznek: Debrecen, Sárospatak és Pápa. Amikor Debrecenben a középiskolai törvény hatására 1883 szeptemberében felfektetik a kollégium történetének egyetlen olyan anyakönyvét, beiratási naplóját, amelyben önálló rovat a nyelvismeret, akkor is csak a szülői házban tanult nyelveket jegyzi fel.

diákjának megoszlása: 454 magyar–német; 6 magyar–tót; 2 magyar–szerb; 2 hazai más 2; 12 egyéb európai. Az 58 keszthelyi diák kivétel nélkül mind magyar–német nyelvtudással rendelkezik. A pécsi főgimnázium 439 diákjának nyelvismerete: 423 magyar–német; 2 magyar–szerb; 6 magyar–horvát; 7 hazai más 2; A lőcsei királyi főgimnázium 342 tanulójaiból 297 magyar–német; 44 magyar–tót; 1 magyar–rutén. Az előző évben itt még 150 magyar–német–tót nyelvtudású diák volt. Nagyszombat érseki főgimnáziumának 438 diákja így oszlik meg: 116 magyar–német; 91 magyar–tót; 1 magyar–szerb; 228 hazai más 2; 2 egyéb európai. Hozzátehetjük, hogy a 179 középiskolából 52 készített 1882-ben olyan jelentést, amely szerint valamennyi diákjuk beszél anyanyelvén kívül más nyelvet is.

Az eddig elmondottak alapján most már egyértelmű, hogy az 1882-es és 1883-as nyelvismereti adatfelvétel helyesen úgy értelmezendő – az eredeti intenció s a végrehajtás szerint is –, hogy minden diákot csak egy helyre soroltak be, s így valamennyi nyelvismereti rovat egyszerű összeadásával kapjuk meg a többnyelvű diákok teljes számát. Ezért a továbbiakban az 1882/B és 1883/B változatokat tekintem hiteles értelmezésnek. Azt a változatot tehát, amely a megelőző s a következő évek adataihoz képest is 10–13 százalékkal nagyobb többnyelvűséget mutat. (Lásd a 4. táblázatot a minisztériumi irányítású iskolák adataival.) Ha az összes középiskola adatait feldolgozó 6. táblázatot nézzük, az 1882-es és 1883-as év többnyelvűsége ott is 6–8 százalékos többletet mutat az 1886-tól nyolc-kilenc évre stabilizálódó adatsorhoz képest.

Adódik tehát a kérdés, hogy célszerű-e az 1877-től 1894-ig tartó tizennyolc éves időszakasz nyelvismereti adatsorának éppen arra a két elemre alapozni bármiféle nagyobb horderejű társadalomtörténeti következtetést, amely két elem nagyságrendileg különbözik az adatsor egészétől? Természetesen célszerű lenne, ha e két év adatgyűjtése, feldolgozása, közlése meggyőzően, dokumentálhatóan megbízható és hiteles lenne. Vagy legalábbis meggyőzően megbízhatóbb és hitelesebb volna, mint a korábbi és későbbi évek eredményei. Az eddig elmondottak ismeretében azonban erről bizonyosan nincs szó.³² Sőt inkább azt feltételezhetjük, hogy a nyelvismereti adatok hirtelen elmozdulása, mondhatjuk, kilengése a mérési problémák kieleződése miatt következett be. Az új, nehezen kezelhető adatlap kitöltése önmagában is feszültséget okozhatott. Nehéz pontosan rekonstruálni a korabeli értelmezési módokat. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy az iskolák közel 30 százaléka – nem lévén rovat az egynyelvűeknek – minden diákot besorolt valamilyen többnyelvű típusba.³³ Minden nyelvismereti statisztika nagy kérdése, hogy milyen fokú és módoszatú nyelvtudás tekinthető egy nyelv tudásának. Erre nézve a kitöltési útmutatók – amikor egyáltalán voltak ilyenek – semminemű értelmezési segítséget nem adtak.³⁴ Ez a hiány származhatott a pontos meghatározás nehézségéből s a közmegegyezés felté-

32 Bár a következő évek adatgyűjtésének, prezentálási módjának a részleteiről még nem beszéltünk.

33 A besorolási kényszer irányába mozdíthatta a kitöltőt, hogy a nyelvismereti adatokkal egy sorba állított vallási és anyanyelvi adatok *összesen* rovatallal zárultak. Erre a kényszerítő hatásra mutat az is, ahogyan 1883-ban a pesti piaristák belevitették az adatlapba, behelyezve a csak magyarul beszélők celláját. Így érték el, hogy a nyelvismereti kategóriák összege egyezzen a diákok összes számával. Lásd 30. jegyzet.

34 Csak az első professzionálisnak tekinthető, 1909-ben kiadott gyűjtőlap utasításában olvasható a nyelvtudásra, nevezetesen a magyar nyelvtudásra vonatkozó értelmezés. „A nem magyar anya-

telezéséből is. Mindenesetre így nyitva maradt az egyéni, iskolai, tankerületi értelmezések lehetősége. Amennyiben pedig valamilyen jól-rosszul értelmezett kitöltési kényszer, jól vagy rosszul érzékelt elvárás, rejtett üzenet, sugallat inkább egy bizonyos irányba hatott, akkor kihasználva a fogalom meghatározatlanságát, rugalmasságát, legitim módon lehetett növelni/csökkenteni az úgymond nyelvismerettel rendelkezők számát. Így következhetett be a növekedés az 1882-es adatlap kitöltésénél. Pécs 439 és Székesfehérvár 474 tanulójaiból így csak az a 16, illetve 22 diák nem került a magyarul–németül rovatba, aki szlovákul, szerbül, horvátul vagy franciául tudott. Keszthely mind az 58 diákja a magyarul–németül rovatban lett feltüntetve. A 125 magyar-óvári gimnazistából a VKM jelentés szerint 4 tudott magyarul–horvátul, az összes többi magyarul–németül.

Ez utóbbi esetben, ismervé az iskolaszékhely s a beiskolázási terület vegyes, de német többségű összetételét, el is hihetjük, hogy a mindennapi érintkezés s az iskolai nyelvtanulás révén, a magyar diákok is elsajátították bizonyos szinten a német nyelvet.³⁵ Az iskolai évkönyvben azonban még ugyanezen tanévről, az 1876-os rendtartás szerinti nyelvismereti statisztika szerepel, 90 magyar–német és 4 magyar–német–horvát nyelvtudású mellett 31, csak magyarul tudó diákkal, osztályok szerinti bontásban. Gondosan átnéztem az egyes osztályok beíratási anyakönyveit.³⁶ A területen alapos jártassággal rendelkező kollégák segítségét is igénybe véve, osztályonként körülbelül annyi magyar nevű, magyar többségű községből jövő, többnyire katolikus és földműves szülőktől származó diákot sikerült összeszámolnom, ahány csak magyarul beszélő tanulót jelez az évkönyv.³⁷ Azt lehet tehát feltételeznünk, hogy a magukat magyar anyanyelvűnek vallók közül csupán azok vannak itt csak magyarul beszélőként feltüntetve, akik a szülői házból nagy valószínűséggel nem hoztak más nyelvismeretet. Ez a korábbi nyelvismereti statisztikára talán inkább jellemző – bár bizonyosan nem kizárólagos – megoldás mozdulhatott el most az új rendszerű adatfelvételnél abba az irányba, hogy jobban figyelembe vették az iskolában elsajátított nyelvtudást. Igazából persze nem tudjuk, hogy korábban ezt mennyire számították be, s azt sem tudjuk, hogy az elmozdulás mennyire volt általános. Mindenesetre minden tankerületben találtunk iskolákat, ahol ez az elmozdulás tettenérhető volt. A megragadható esetek nagyságrendje olyan, hogy ez már összeköthető a többnyelvűek számának radikális növekedésével.

Az 1882-ben bevezetett statisztikai gyűjtőív nyelvismereti rovatait a minisztérium sem érezhette jól kezelhetőnek, mert az adatlapnak 1884-ben csak ezt a részét módosította. A kérdésfeltevés új formulázásában persze bizonyára szerepet kapott a

nyelvű tanulók közül csak azokat szabad magyarul tudóknak kimutatni, akik magukat a mindennapi életben előforduló érintkezés alkalmával magyarul – ha nem is hibátlanul – ki tudják fejezni. Aki magát csak nagyon hiányosan tudja kifejezni, vagy éppen csak néhány szót tud magyarul, azt magyarul tudónak nem szabad feltüntetni.” (M.Stat. Közl. US.36.)

35 Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részlege VIII.56. Magyaróvári Piarista Gimnázium Iratai. A főigazgatói látogatások jegyzőkönyvei szerint a gimnázium tanári kara nagy figyelmet fordított már a hetvenes évek elejétől mind a német nyelvűek magyar nyelvi képzetésére, mind arra, hogy a magyar ajkúak németül megtanuljanak.

36 Uo.

37 Köszönöm levéltáros kollégám Hartai Róbert és Horváth Gergely Krisztián szíves segítségét.

magyar nyelvűség terjesztésével kapcsolatos fokozatos hangsúlyeltolódás is. Az új adatgyűjtésről azt írja a miniszteri jelentés: „Az eltérés abban áll, hogy eddig a középiskolai tanulók nyelvismereti viszonya az egy és többnyelvűség szempontjából kutattatott, míg ellenben a mostani eljárás mellett a főszűly arra fektettetett, hogy a nem magyar ajkú középiskolai tanulók megtanulják-e saját anyanyelvük mellett a magyar állami hivatalos nyelvet is.” (VKM jelentés 13. 141) A kérdőív új nyelvismereti rovata két részből állt. Először azt kellett beírni, hogy hány olyan diák volt, aki „csak az iskola főtannyelvét / első segédannyelvét / második segédannyelvét beszélté.” Ezután pedig azt kellett rögzíteni, hogy „hány beszélté a magyar nyelvet általában.” Az új kérdésfeltevésnek is megvolt a maga bájos félreérthetősége. Németh Antal győri tankerületi főigazgatónak a tanügyi adminisztrációt segítő könyvecskéjéből kiderül, hogy eleinte tipikus volt a „csak” szócska figyelmen kívül hagyása.³⁸ A végeredmény valószínűleg oly mértékben meglepő volt, hogy 1877 és 1895 között ez az egyik olyan nyelvismereti adatsor, amelynek eredményét csak részben hozták nyilvánosságra.³⁹ Jóllehet a főtannyelv–melléktannyelv ismeretében jó kitöltés esetén az adatok értékelhetők, 1889-ben mégis egyértelműen részletezték az adatgyűjtő íven a kérdést: „csakis magyarul beszél; csakis németül beszél; csakis románul” stb. Mint már említettük, a gyűjtőívnek ez a kérdése aztán 1909-ig így maradt, s az adatokat hol iskolákra lebontva, hol csak országos összegzéssel, 1895-ig évente nyilvánosságra is hozták. S bár a nem magyar nyelvtudás nyelvenkénti megoszlását nem ismerjük, azok a nyelvi adatok, amelyeket az 1894/95-ös tanévre vonatkozóan közöl Karády (143), kilenc másik évre is megvannak. (Lásd 6. táblázat)⁴⁰ Mindazok a bizonytalanságok, értelmezési problémák, amelyek a magyar középiskolai nyelvismereti statisztika kapcsán eddig felvetődtek, bizonyos mértékig jelen voltak 1884 és 1895 között is, a kitöltés következetlenségének a lehetőségétől kezdve a nyelvtudás mércéjének rugalmasságán át az iskolában szerzett nyelvismeret beszámításának dilemmáig. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy 1886-tól 1894-ig meglehetősen stabilitás jellemezte az adatsorokat. A csak magyarul beszélők száma pl. egyenletesen 41–42 százalék körül mozgott.

Ha elfogadjuk Karády Viktor másik fontos újítását, a zsidó és keresztény diákoknak analóg becsléssel történő szétválasztását a nyelvismereti kategóriákon belül, akkor érdemes egy kicsit módszeresebben, áttekinthetőbben végezni a becslést.⁴¹ A 7. táblázat két szélén található a magyarországi izraelita felekezetűek⁴² anyanyelvi és nyelvisme-

38 A statisztikák kitöltésére, kezelésére, a statisztikai logikára és precizításra nem kellően szocializált igazgatók minden kínálkozó hibalehetőségbe beleestek. A budapesti piarista igazgató rögvést az első ilyen, 1884-es jelentésbe bele is írta: csak az iskola főtannyelvét beszélté 623 diák. Azaz az iskola összes tanulója. A nyelvismeret egy csapásra a nullára csökkent. (Pesti piarista gimnázium iratai 1883/84/127)

39 Így tudható a magyarul nem beszélők száma nyelvenként, s az is, hogy hányan tudnak magyarul, de nem tudható, hogy hányan beszéltek csak magyarul.

40 Sőt, az anyanyelvi adatokkal való kombinálás segítségével, több adatsort tudunk elkülöníteni, mint ami Karády 3. táblázatának 1894/95-ös oszlopában található. (143)

41 Soha nem feledve, hogy ezek a becslések nem jelentéktelen hiba kockázattal járnak.

42 A kategóriát némi egyszerűsítéssel Karády is használhatónak tartja a zsidóság beazonosítására, bár nyilvánvaló, hogy a történeti időben előrehaladva a hibaszázalék egyre nagyobb.

reti adatai a népszámlálások szerint.⁴³ Itt talán a legfontosabb az, hogy az 1890-es, sőt az 1880-as népszámlálásnak is van izraelita felekezetűekre vonatkozó nyelvismereti adata a fővárosi statisztikai hivatal s kiváló igazgatója, Kőrösy József jóvoltából.⁴⁴ Mindezeket figyelembe véve készítettem el a zsidóság egyes évekre vonatkozó nyelvismereti arányainak becslését. (Lásd 8. táblázat)⁴⁵ Ezt figyelembe véve, s a 6. táblázat nem problémamentes, de bizonyos stabilitást mutató adatbázisából kiindulva állítottam össze a 9. táblázatot. Ez mutatja a magyarországi középiskolás diákságnak a Karády Viktor által meghatározott és körülhatárolt úgynevezett „nagyobb nemzetiségi aggregátumok” szerinti megoszlását 1883-tól 1895-ig és 1909-től 1915-ig.

Vessük össze táblázatunk százalékarányait Karády Viktornak a 3. táblázatban összefoglalt eredményeivel. (143) A csak magyarul tudó keresztények aránya például Karádynál 1883-ban 29,1 százalék, 1895-ben 41,4 s 1909-ben már 46,4 százalék. Karády is elismeri, hogy e végeredmény számos megkötéstől függ, s bizonyos feltevéseket is tartalmaz. Mégis ezt az értelmezést fűzi hozzá: „A 3. táblázat összesítései ugyanakkor a felhasznált források hitelességének megerősítésére is szolgálhatnak, amennyiben a tíz egynéhány évenkénti adatok az asszimilációs kényszerhelyzetre vonatkozó hipotézis értelmében tökéletesnek tekinthető folytonosságról tanúskodnak. Jól kitűnik belőlük az »egynyelvűként« szereplő magyar ajkúak fokozatos térnyerése az igen alacsony (egyharmad alatti) aránytól a diákság feléig, melyet – tudjuk – részben az asszimilált egynyelvűek számerő-növekedésének kell tulajdonítani.” (143)

Nem tudom illő-e egy száraz, forráskritikainak szánt tanulmányban intellektuális élményeket emlegetni, mindenesetre tény, hogy itt fogtam gyanút, a *tökéletesnek tekinthető folytonosságnál*.⁴⁶ Hogyan lehet az, hogy 1883 és 1895 között, 12 év alatt – amelynek csak az utolsó néhány éve tekinthető erőteljesebben magyarosítónak⁴⁷ – 42 százalékkal nő az egynyelvű, az ún. „törzsökös” magyarok aránya, míg az intenzív magyarosítás 14 éve alatt, 1895-től 1909-ig, csak 12 százalékkal. Szóval az ébresztett gyanút, hogy miként lett az 1883-as 29,1 százalékból 1895-re 41,4 százalék. Ugyanarra vonatkozik ez a két szám? Mivel az 1895-ös és az 1909-es százalékok között nem mutatkozott nehezen elképzelhető szakadék, eleve az 1883-as bázisadat lett gyanús. Aki idáig követte dolgozatomat, az most már tudja, hogy nem ok nél-

43 A táblázat közepén azok az ötéves időszakokra vonatkozó analógiás becslések vannak, amelyeket az 1. sz. táblázat készítéséhez használtam.

44 Karády azt írja a 29. jegyzetben (136) 1883-as számításai kapcsán, hogy „A zsidók nyelvismeret szerinti megoszlására nézve azonban csak Budapestre találtam 1900-as adatot, tehát egy későbbi korra és a fővárosra.” Érdekes módon az ezt megelőző 28. jegyzetben (136) pedig az olvasható: „A csak magyarul tudó zsidók arányát az 1900-as népszámlálás szerinti 26,1%-kal becsültem fel.”

45 Bár jól tudom, hogy ez úgymond nem életszerű, jobb híján mégis a két népszámlálás közötti távolság fokozatos áthidalására alapoztam.

46 A gondolatjel közé vetett *tudjuk*-nál meg némi emocionális indítást kaptam, hogy megpróbáljam szétszálalni az axiómának számító, a bizonyított, a meggyőző, a valószínű, a feltehető, a hihető, a nem bizonyított, a megalapozatlan, a minden alapot nélkülöző megállapításoknak, állításoknak, következtetéseknek ezt a részletekben sokszor következtelen, egészében azonban mégis célirányosan font különös szövedékét.

47 Lásd 9. táblázat.

kül. A 29,1 százalék részben egyszerű számítási hibáknak, rossz becsléseknek s hiányos forrásfeltárásnak az eredménye, részben pedig mást is mér, mint az 1882 előtti és 1883 utáni adatgyűjtések. Tudjuk azt is, hogy az 1895-ös év eredményei más okból szintén némi kilengést jeleznek a megelőző évekhez képest. (A mi számításunk szerint egyébként ekkor, 1895-ben 42,7 százalék csak magyarul tudó keresztényt mutat a statisztika.) 1886 és 1894 között azonban nagyon kis ingadozással 38 és 39 százalék körül mozog a csak magyarul tudó keresztény diákok száma. Őket nevezi Karády némi irónikus felhanggal „törzsökös magyarnak”. Nincs meghatározva, hogy pontosan mi is a tartalma Karádynál a „törzsökösségnek”. Inkább csak következtetni lehet rá abból, hogy a többi magyar anyanyelvűt, akik más hazai nyelvet is beszélnek, asszimiláltaknak tekinti. A „törzsökösök” ezek szerint az etnikailag tiszta magyarok volnának. Kiderül persze, hogy 1910 körül a „törzsökösök” már dupla idézőjelesen törzsökösök. Annak analógiájára, hogy az 1910-es népszámlálásnál az izraelita felekezetűeknek már 30 százaléka bizonyult csak magyarul tudónak, Karády azt feltételezi – bizonyára helyesen – hogy már a csak magyarul tudó keresztények között is jelentős számban vannak voltaképpen allogén keresztény eredetű asszimilánsok. (141) Egy másik, hivatkozott tanulmányában – először alkalmazva a nyelvi kategóriák zsidó/keresztény szétválasztását – 1909-re 45,2% „törzsökös” (egynyelvű) magyar keresztény diákot mutat ki, 1915-re meg 48,5%-ot majd, a következő huszárvagásos körmondatnál értékeli táblázatát: „Ha elfogadjuk a fentebb megfogalmazott s statisztikailag is valószínűsíthető – bár számszerűen pontosan nem jellemezhető – feltevést, hogy az egynyelvű magyarok egy nem jelentéktelen (a zsidók között láttuk kétötödnyi) hányada allogén eredetű, akkor a »törzsökös magyar« középiskolások részarányát a táblázatban mértnél alacsonyabbra kell becsülnünk, vagyis közelebb az összes középiskolás egyharmadához, mint feléhez.” (Karády 2001b: 283–284.) Némi gonoszkodással azt kérdezhetjük, hogyha a mondat első felében még úgy vélte Karády, hogy a feltevés „számszerűen pontosan nem jellemezhető”, akkor ugyan miként jutott a mondat második felében mégis arra az eredményre, hogy elég pontosan mintegy 15 százalékkal csökkentendő az, amit korábban kiszámolt. Ha kétségeink lennének, hogy tényleg 15 százaléket kellett-e levonni a 48-ból, akkor olvassuk el a cikk zárszavának dolgozatunk elején már idézett sorait, ahol újra ugyanerre a táblázatra, már mint számszerű bizonyosságra hivatkozva állítja: „a zsidó és a magyaron kívül más idegen nyelvet is tudó diákság számának elemzése alapján a magyar etnikai hátterűek részvételét az 1900-as években induló diplomás elitben az összes érintettek legfeljebb egyharmadára becsülhetjük.” (Karády 2001b: 292) Az itt még csupán ügyes szöfűzéssel s az olvasók figyelmének kihagyásaira számítván előállított legfeljebb egyharmados magyar etnikai aránynak immár kemény tényeken alapuló bizonyítékeként prezentálja aztán Karády a *Korall-cikkben* az 1883-as nyelvismereti statisztika 29,1 százaléknyi, csak magyarul beszélő „törzsökös magyarságát”. (Érdekes módon ezt olyannyira szilárd eredményként kezeli, hogy nem nagyon jön szóba, van-e közöttük is „egynyelvű magyarrá asszimilált allogén hátterű”.) Eddigi gondolatmenetünkre és a 9. táblázatra hivatkozva megismételjük, hogy a csak magyarul beszélő keresztény diákok 1880-as évekbeli számarányára néz-

ve hitelesebb adat a 38–39%. De nem gondoljuk azt, hogy ez megegyezne a magyar etnikai eredetűek részarányával.

A törzsközség fogalmát azonban most nem bolygatva lépünk tovább 9. táblázatunk második sorára. Ez a sor annak a körnek az arányait mutatja, akik magyar anyanyelvű keresztények és más hazai nyelvet is tudnak. Ilyen sor Karády összefoglaló 3. táblázatán is szerepel (143), de sem az 1882/83-as sem az 1894/95-ös évben nincs itt adat, mert ezekben az években nem tudta elválasztani a többnyelvűeken belül a magyar anyanyelvűeket, akik beszélnek más nyelvet is azoktól, akik nem magyar anyanyelvűek, de beszélnek magyarul is. Ez azért meglepő, mert a finomabb szerkezetű 1909-ben induló adatfelvétel logikáját követve, ha figyelembe vesszük az adott év anyanyelvi adatait, néhány alpművelet elvégzésével a szétválasztás igen kis hibával megoldható.⁴⁸ A szétválasztás hiánya azért nem okoz nagyobb gondot Karádynak, mert egyrészt a nem magyar anyanyelvű kétnyelvűeket természetes módon sorolja az allogénekhez, másrészt pedig azokat a magyarokat, akik bárminő más nyelvet is beszélnek, az asszimilált allogénnel azonosítja. Így egész egyszerűen a két csoportot együtt kezelve tekinti őket allogén háttérűnek, nem magyar eredetűnek.⁴⁹ 1882/83-ban az allogén háttérű keresztények arányát (a hibásan kiszámított 13,1 százaléknyi egynyelvű allogén keresztényen kívül) 37,8 százalékra számítja, 1894/95-ben pedig 37% az összes nem magyar keresztény eredetű diák aránya.⁵⁰ Közülük a *magyar anyanyelvű keresztény és tud más hazai nyelvet is* kategória Karády-féle beazonosításával nem értek egyet. Tehát azzal, hogy minden magyar anyanyelvű keresztény diák, aki tud valamilyen más hazai nyelvet, az asszimilánsként azonosítható, azaz tulajdonképpen nem magyar eredetű. Ez a kategória az én számításom szerint az 1883-as adatfelvételnél 27,8%, majd 1886-tól 19–20% körül ingadozik mindaddig, amíg a millenniumi előkészületek magyarító hatása 1893-tól meg nem emelte a magyar anyanyelvűek számát. Szóltunk már arról, hogy ez sajátos módon először elsősorban a magyar anyanyelvű, de más nyelvet is beszél kategóriában jelentkezett. Kézenfekvő bizonyíték ez is arra nézve, hogy ebben a csoportban valóban vannak asszimilánsok. De vajon mennyien, vagy legalábbis milyen nagyságrendben? Azt gondolom, hogy még a nagyságrendi kérdésre sem tudunk korrekt választ adni.⁵¹ Egyszerűen azért sem, mert nincs szolid mértékünk arra

48 Ez is mutatja, hogy az anyanyelvi adatokat is használni kell a nyelvismeretiek mellett. Annál is inkább, mert a Karády által használt kategóriák mindegyikének a pontos megnevezésében benne van az anyanyelv.

49 Többek között ezért sem jelent számára megoldandó problémát az 1876 és 1883 közötti nyelvismereti statisztika háromnyelvű kategóriája. Pedig ez a kategória a diákság 14–15 százalékát foglalta magába. Mint láttuk, a három nyelv közül az egyik mindig a magyar, a másik a német volt. Ékes bizonyosságául annak, hogy egy soknemzetiségű ország vegyes régióiban, városaiban a mindennapi élet szükei szerint alakult a többnyelvűség. Hozzátenném, amint azt a nagyszombati iskola adatai bizonyítják, korántsem csak a zsidók voltak háromnyelvűek.

50 Anélkül, hogy egyetértene a szóbanforgó kategóriák mindegyikének egyértelmű nemzetiségi besorolásával, megjegyzem, hogy eltérő számítási móddal, – főleg 1883-ra vonatkozóan – de közel hasonló arányokat számítottam ki.

51 Talán még akkor sem, ha nagy mennyiségben kerülnek elő speciálisan gazdag tartalmú iskolai anyakönyvek és valaki rászánja magát, hogy ezeket nagy körültekintéssel fel is dolgozza.

nézve, hogy kit is tekinthetünk asszimilánsnak. Ha lenne is azonban ilyen mércénk, tömeges adatok feldolgozásánál valószínűleg használhatatlan lenne. A más nyelvek ismeretének változása jó segédeszköz lehet az asszimilációs folyamatok irányának, intenzitásának, ritmusváltásának felderítésére, de biztos, hogy nem alkalmazható egyértelmű és megbízható mutatóként az asszimilált allogének azonosítására, számarányuk meghatározására.

A lehetséges ellenérveket Karády is számba veszi. Így azt is, hogy a honi nyelvek közül a németet a középiskolákban is tanították, elég magas óraszámban. Erre a tényre reflektálva írja: „a felsőbb osztályok eminens diákjainak némelyike joggal érezhette, hogy »bírja« is már Goethe nyelvét. Ez azonban minden bizonnyal csak a diákság viszonylag kis hányadát készthette a »német tudás« bejelentésére. A német nyelv iskolai vagy iskolán kívüli tanulása bizonnyal nem jelentette feltétlenül azt, hogy az összes érdekelt máris német tudást jelzett volna az anyakönyvben.” (133) Egy korábbi cikkében pedig úgy érvel, hogy „Ha az iskolában tanult németet is tömegesen számba vették volna”, akkor a kimutatott német nyelvtudásnak összességében nagyobbak kellene lennie. Majd egy kis önellentmondással két mondatnál lejjebb azt írja, hogy mivel a német nyelvet „a középiskolákban végig oktatták, így a magyar diákok egy töredéke a felsőbb osztályokban ezen az alapon elvileg a németet is a kérdéses „ismert nyelvek” közé sorolhatta.” (Karády 2001b: 280) Mind a három mértékre vonatkozó megfogalmazás („viszonylag kis hányad”, nem „tömegesen”, „egy töredék”) mutatja, hogy az érzékelt bizonytalanságot Karádynak verbálisan sem sikerült kiküszöbölni. Az 1881/82-es nyelvismereti statisztika elemzésénél láttuk, hogy a többnyelvűek arányának 7–10 százalékos kilengését éppen a németül tudók számának növekedése okozta, aminek a háttérben többek között az iskolában megszerezhető nyelvtudás fokozottabb beszámítása is állhatott. Bár a mértékeket nem ismerjük, az iskolai nyelvtanulás eredményét korábban és később is figyelembe vehették.

Az 1880-as évek VKM jelentéseiből bőséges idézetgyűjteményünk van, ami azt bizonyítja, hogy a statisztika megrendelői, a gyűjtés szervezői számítottak az iskolában szerzett nyelvtudás kimutatására is. Más kérdés, hogy fogalmunk sincs egyelőre arról, hogy ezt az intenciót eljuttatták-e, s ha igen, hogyan juttatták el a statisztikák iskolai készítőihez. Mindenesetre az 1885/86-os VKM jelentés miután számba vette, hogy a magyar tannyelvű iskolákban hány magyar diák van, aki más nyelvet nem beszélt, így folytatja: „Ez a szám szerfelett nagy. Legnagyobb súllyal lépnek fel benne a református gimnáziumok, ahol a tanulóknak majdnem 78%-a csakis magyarul beszél, tehát csak 22% beszél más nyelven is. Tekintve, hogy e gimnáziumok három felső osztályába a tanulóknak 28%-ánál több jár, az világlik ki, hogy még ezen osztályokban is igen sok olyan tanulóknak kell lennie, aki magyaron kívül más nyelvet nem sajátított el”. (VKM jelentés 15.: 124) A következő évi jelentésben ez áll a kizárólag magyar tannyelvű iskolákról: „Csak magyarul beszélt 15120, minden 1000 közül 524, a múlt évben 542. Ha ez a változás magának az iskolának a befolyásából ered, vagyis az idegen nyelvek tanulásának intenzívebb voltára mutat, akkor igen öröndetes tüne-

ménynek mondható”. (VKM jelentés 16.: 155) Szempontunkból meglehetősen egyértelműen fogalmaz az 1889/90. évi jelentés is: „Nem mulaszthatom el annak a felemlítését, hogy e tényadatban hibáját látom oktatásügyünknek. Túlsgagos nagy ugyanis azon tanulók száma, kik csak anyanyelvükön tudnak; tehát a kik az iskolában más, idegen nyelvet meg nem tanultak. Nem állanak rendelkezésemre azon adatok, melyekből kitűnnék, hogy a felsőbb osztályok tanulói között hány az egynyelvű; de azt konstatálhatom, hogy sok iskolában több az egynyelvű tanuló, mint ahányan a négy alsó osztályban jártak, sőt van néhány olyan iskola is, a hol az egynyelvű tanulók száma felülmúlja a hat alsó osztály tanulóinak számát; tehát nyilvánvaló, hogy az alsó 4 osztályban, sőt sok helyen az alsó 6 osztályban sem érnek el az idegen nyelv tanításában olyan eredményt, hogy az egynyelvű tanulók magukat az ötödik, illetőleg a hetedik osztályban ne egynyelvűeknek nyilvánítanák.” (VKM jelentés 19.: 37)

A nyelvismereti statisztika eredményét ismertetve a következő évi jelentés újra nehezményezi, „hogy tanuló ifjúságunk nagy része csakis anyanyelvén beszél, vagyis hogy sem az iskola, sem a szülői ház nem volt képes tanuló ifjúságunk 45,5%-át más nyelvre tanítani”. Fel is sorol a statisztika alapján tizenegy iskolát, ahol csak néhány tanuló tudott anyanyelvén kívül más nyelvet.⁵² Végül megállapítja: „Mindezek bizonyítják, hogy hazai középiskoláinkban az idegen nyelv tanítása ez idő szerint nem vezet a szükséges eredményhez. Igen-igen kevés azon tanulók száma, akik magában az iskolában sajátítottak el egy idegen nyelvet.” (VKM jelentés 20.: 44–45) Ha a miniszter elégedetlen volt is az iskolai német nyelvtanítás eredményességével,⁵³ kétségtelesenül arra számított, hogy a kitöltött nyelvismereti statisztika figyelembe veszi az iskolában elsajátított nyelvtudást, s így tükrözheti az iskolai német nyelvtanítás eredményességét is. Hogy aztán az iskolák általában, illetve az egyes iskolák milyen mértékben gondolkodtak ugyanígy, ezt nem tudhatjuk.⁵⁴ Mint ahogy azt sem, hogy valójában mennyien is sajátították el az iskolában a német nyelvet, illetve mikor milyen fokú tanult nyelvtudást tekintettek regisztrálандónak az egyes iskolák. Egy azonban bizonyos, verbális fordulattal nem lehet egyszer s mindenkorra nulla százalékra redukálni azokat, akik úgy magyar anyanyelvű keresztények, hogy nem asszimilált németek, hanem az iskolában tanultak meg németül, s ezt a teljesítményüket az iskolai

⁵² A tizenegyből nyolc református iskola. S bár egy részük négy évfolyamos, ahol tehát rövid volt a német nyelvoktatás, s az iskolák is homogén magyar vidéken voltak, mégis lehetséges, hogy a reformátusok – jöllehet 1883-tól köteleztettek mindenféle statisztikai adatszolgáltatásra – a kitöltés részleteinél éltek autonómiájuk maradékával. Erre még visszatérünk.

⁵³ A nyolcvanas években két rendeletet is kiadott (1884/1542.eln. és 1888/48629) azzal a céllal, hogy a német nyelv tanításának „intenzitását a lehető legnagyobb mértékben fokozzák”, s a helyi tantervekben a szükséghez képest szaporítsák a német nyelvi órákat (Klamarik 1893: 261–165).

⁵⁴ Végig egyeztetve például az 1885-ös iskolánkénti jelentést, minden változatra tudunk példát találni. Jónéhány iskola esetében – az évkönyvből gyűjtve adatokat – nagyon szép szignifikáns eredményeket kaptam arra nézve, hogy az iskola hatodik osztályától minimum megduplázódik a német nyelvet beszélők aránya. A gyanút azonban, hogy a felsőbb osztályokba eljutó sikeresek társadalmi összetétele speciális, a debreceni református gimnázium 1883/84-es anyakönyvének alapos elemzése meggyőzően igazolta. Nem csupán a németet gyakrabban beszélő zsidó diákok aránya nőtt meg, hanem a magasabb státusú, műveltebb keresztény magyar családokból jövő fiúk is.

statisztika is regisztrálta. Paradox módon éppen a nyelvismereti statisztika 1882/83-as kilengése is igazolja, hogy ilyenek mind korábban, mind később lehettek.

A németül is beszélő magyar anyanyelvűek német asszimilánsként való kezelésének másik problémáját is szóba hozza Karády. Ezt írja: „A nem zsidó magyar–német két-nyelvűek státusa sokkal problematikusabb, amennyiben egy *töredékiük* tulajdonképpen minden bizonnyal »törzsökös« magyar ajkú volt, és csupán művelődésstratégiai okokból tanulta meg [...] a monarchia és az egész közép-európai térség korabeli »kultúrnyelvét«. Feltevésem szerint azonban a magyar–német nyelvűek között az ilyen magyar ajkúak *aránya kicsiny* lehetett, illetve ezeknek számait messzemenően el-
lensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi.” (133) Ez tehát az otthonról hozott német nyelvtudás kérdése, amely azért fordulhat elő nagyobb számban a „törzsökös” magyar ajkúaknál is, mert a gyakorlati felhasználtság, fontosság, a kultúrnyelvi funkció és a hagyomány sajátos státuszt biztosított a kettős monarchiában a német nyelvnek. Például a német nyelv intenzívebb tanítását célzó egyik miniszteri utasítás indítéka a bécsi cs. kir. keleti akadémiai valamint a cs. kir. közös katonai tanintézeti felvétellel kapcsolatos gond volt. A tudományosságban, az intellektuális pályákon is szükség volt a német nyelvtudásra. (VKM jelentés 20.: 45) Magasabb státuszú családoknál, bizonyos hivatalnoki, katonatiszti, kereskedő familiáknál természetesen volt a német nyelvhasználat. Azt írja az egyik miniszteri jelentés: „tény, hogy az iskolát inkább veszik a műveltebbek igénybe, mint a műveletlenek, tehát azok között, akik iskolába kerülnek, máris aránylag több két-nyelvű van, mint az ország lakosai között.” (VKM jelentés 17.: 30)

Karády 1883-ra 21,6 százaléknyi magyar–német nyelvű diákot számít ki. Ebből már csak 1,6% lehet a német anyanyelvű.⁵⁵ Vajon milyen tényekre, adatokra, összefüggésekre támaszkodva állítja, hogy a 20 százaléknyi németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény között egy *töredék* a „törzsökös” magyar ajkú, s mire alapozva teszi fel, hogy *kicsiny az aránya* azoknak a magyar diákoknak, akik otthonról hozták a német nyelvtudást. Mennyire és mihez képest kicsiny? Csak éppen annyira, hogy e kicsiny számarányt „ellensúlyozhatták az egynyelvűvé magyarosodott németekéi”? (133) Szóval az összes diák egyötödét, a magyar anyanyelvű keresztények egyharmadát kitevő németül tudó magyar anyanyelvű keresztény diákság csakompakk asszimilált német 1883-ban? Később, közbevetőleg azt is leírja Karády, hogy a „magyar–német nyelvűek statisztikai számarányai, főképp a dualizmus korai fázisában (amikor még nem vált tömegessé a keresztény németesség asszimilációja) valószínűleg kissé túlbecsüli a *ténylegesen* német háttérűek arányát”. (134) Ez annyiban árnyalja a korábban mondottakat, hogy ezután „zömmel német háttérűnek vehető keresztény német–magyar ajkúakról beszél”. (137) Ez a körültekintő finomítás azonban végülis már nem befolyásolja érdemben a felfedezett új tényeket: a német–magyar ajkúaknak a zsidósághoz hasonló nagyságrendű, négyszeres „túliskolázási” teljesítményét (137), a német asszimilánsokat magával ragadó iskolázási keresletnövekedést (137), s a magyarság csupán 29 százalékos jelenlétét, azaz erős alulképviselettségét az 1880-as évek középső éveiben. (138–139)

⁵⁵ Ugyanis a 15,4% német anyanyelvűből 6,8%-ot számít egynyelvű keresztény németnek, 7% pedig a zsidósághoz számítódik.

Eddigi kritikai észrevételeink, ellenvetéseink mellé nézzük még meg aprólékosan legalább egyetlen iskola egy évének szerencsésen elénk került adatait. Az autonóm felekezeti iskolában, a debreceni református gimnáziumban a középiskolai törvény után, az 1883/84-es tanévben – egyetlen esztendeig – olyan beíratási anyakönyvet használtak, amelyben benne van az anyanyelv is, meg a nyelvismeret is. A rovatok így követik egymást: név; születési idő; vallás; születési hely; anyanyelv; mely nyelveket beszél anyanyelvén kívül?; atyja/gyámja/gondviselője neve; állása; lakása; hol tanult múlt évben; milyen alapon vették fel; kinél van szálláson; tandíjfizető-e; megjegyzés;⁵⁶ Fontos megjegyezni, hogy a nyelvismereti adatok itt ebben az évben egyértelműen az anyanyelven kívüli, más, *a szülői házban tanult nyelvre vonatkoznak*.⁵⁷ Az anyakönyvben 636 diák adatai szerepelnek. Magyar anyanyelvű 620, német 6, román 9 és szlovák 1. A többség református, 8 görög keleti és 81 izraelita van. Utóbbiak három kivételével magyar anyanyelvűek, s csak 32 beszél közülük más nyelvet is. Ők valamennyien tudnak németül, heten pedig franciául s egy szlovákul is. Többségük felvidéki megyékből jött Debrecenbe. A hat szepességi német, – akik nyilván magyar szóra jöttek a magyar Alföldre – mind beszélt szlovákul is. A hetedik turócszentmártoni szlovák ügyvédgyerek az előző évben Pozsonyban tanult, s tudott németül is. A Krassó-Szörény megyéből jövő – úgy tűnik szintén magyar szóra küldött – kilenc román szintén mind tudott németül. Több görög-keleti lelkész gyerek volt közöttük.

Végül 47 magyar anyanyelvű keresztényt találtunk, akik beszéltek németül is. Közülük 38 diák esetében fel sem merülhet az allogén háttér gyanúja. Magyar nevük van, református vallásúak, református többségű, magyarnak ismert településen születtek. Műveltebb, értelmiségi, hivatalnoki, lelkész, tanár, író, ügyvéd, földbirtokos, jobb módú gazdálkodó, könyvárus, tősgyökeres debreceni kereskedő, vendéglős és jobb iparos családokból jöttek. Tizenegyen az előző tanévet valamelyik felvidéki német jellegű város vegyes nemzetiségű gimnáziumában töltötték. S nem is annyira a fősolgabíró, tanár vagy ügyvéd apa küldte Eperjesre, Lőcsére, Iglóra, Késmárkra nyelvet tanulni a fiát, hanem inkább a debreceni szücsmester, asztalosmester meg sertéskereskedő.

Ezek az adatok remélhetőleg meggyőzően bizonyítják, hogy a németül is beszélő magyar anyanyelvű keresztény diákok között nem elhanyagolható számban voltak ún. „tősgyökeres magyarok”. S ha már Karády Herczeg Ferencet emlegette, Jókait és Mikszáthot olvasva megismerhetjük a németül is beszélő magyar hivatalnok, tanár, katonatiszt, a Felvidékre német szóra adott magyar diák létező, jellegzetes típusát. Tudáselit vizsgálatom közben is találkoztam német szóra adott magyar diákokkal. Az emlegetett felvidéki iskolák évkönyveinek származási hely szerinti statisztikái, névsorai szintén bizonyítják hogy tömeges jelenségről van szó.

⁵⁶ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debreceni Ref. Főgimn. iratai II. 7. f. Fazakas Gergelynek tartozom köszönettel azért, hogy erre a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁵⁷ Az iskolai évkönyvben, s a 3 évenkénti részletes országos statisztikában szereplő ingadozó adatok alapján nem lehet megítélni, hogy a debreceniek továbbra is ezt a megközelítést használták-e, vagy esetleg néha beszámították az iskolában szerzett nyelvtudást is. Néhány református iskolában azonban nagy valószínűséggel csak a hozott nyelvtudást mutatták ki.

Van azonban Debrecenben még néhány más szempontból érdekes eset is. Ilosvay Bálintnak, egy mátészalkai református földbirtokos fiának nyelvismerete: francia, német, *szlovák*. Parlagi György, a Szatmár megyei Krassón lakó református földbirtokos fia *románul* is tud. A falu, ahol született, vegyes magyar–román, református, illetve görögkeleti település. Szatmári István, akinek református apja a magyar–román vegyes lakosságú Belényesen (vallásilag róm. kat., gör. kat., gör. keleti, református falu) földműves, szintén tud *románul*. Peterdy Kálmán, a kászonyi református lelkész fia németül és *szlovákul* beszél. Sepsi Géza, akinek apja a román lakosságú Avasfelsőfaluban földbirtokos, *román* nyelvtudást jegyeztetett be. Ezek ritka esetek Debrecenben, de figyelemreméltóan jelzik, hogy az ún. allogén kapcsolatot nem feltétlenül kellett eltitkolni. S azt is mutatják, hogy a vegyes lakosságú területeken kölcsönös volt egymás nyelvének elsajátítása.⁵⁸ A kölcsönös nyelvismeret problémáját sokoldalúan elemezte Kovács Alajos. Két megfigyelését érdemes figyelembe vennünk. Az egyik az, hogy az érintkező felületeken a kölcsönös nyelvtudás arányai erősen függenek az egyes nemzetiségek ki-egyenlített vagy aszimmetrikus viszonyaitól. A másik fontos bizonyított tétele pedig az, hogy a kölcsönös nyelvtudás döntően és meghatározó módon a gyermekkorban fejlődik ki játszótársakkal és iskolatársakkal való érintkezés folytán (Kovács 1928: 4–10). Tehát nem igaz, amit Karády ír, hogy tudniillik inkább csak *elvben* lehet „elemi szinten játszótársaktól vagy szomszédoktól is [...] az allogén kisebbségi nyelvek birtokába jutni vegyes etnikai lakókörnyezetben”. (134)

E tárgyban egy kicsit aprólekosabb vizsgálatra erdélyi, főleg dél-erdélyi iskolákat választottam. Erdélyben ugyanis az 1880-as népszámlálás szerint a kisebbségben lévő magyarság 17,6 százaléka tudott a csaknem kétszer olyan létszámú románság nyelvén. (A Magyar Korona Országaiban... 1. 630–636) Ugyanakkor az erdélyi románoknak csak 5,2 százaléka tudott magyarul. (Uo. 660–667) A magyar anyanyelvűek román nyelvismeretének aránya a Királyhágóntúl 1890-ben 18,4% (M. Stat. Közl. U.F. 1. 330–331), 1900-ban 19,5% (M. Stat. Közl. U.S. 5. 218), 1910-ben 22,8% (M. Stat. Közl. U.S. 64. 160).

Nézzük meg kicsit részletesebben az 1882-es középiskolai statisztikához legközelebb eső 1880-as népszámlálási adatokat! Tétélezzük fel, hogy a felekezetek etnikai kötődése folytán Erdélyben az összes magyar anyanyelvű görög keleti és görög katolikus voltaképpen román eredetű, s ennek folytán tud is románul. Továbbá tegyük fel, hogy a magyar anyanyelvű izraeliták célszerűségi okból mind beszélnek a többség nyelvét, tehát tudnak románul.⁵⁹ Ha ezen – nagy valószínűséggel túlzó – feltevés szerint valamennyi magyar anyanyelvű görög katolikus, görögkeleti és izraelita összeadott számát levonjuk a románul tudó magyar anyanyelvűek összes számából, akkor a megmaradók még mindig az összes magyar anyanyelvű 13 százalékát jelentik. Nem kétséges tehát, hogy a Királyhágóntúl a Karády meghatározása szerint „tör-

⁵⁸ Az elitkutatásnál is számos olyan esettel találkoztam, hogy a vegyes vagy nemzetiségi területről származó magyaroknál a személyi adatlapon szerepelt a román, szlovák, szerb nyelvtudás.

⁵⁹ A nyelvismeretre vonatkozó feltevéseinket csak az 1900-as népszámlálás keresztábrájánál ellenőrizhetjük. Ekkor, tehát húsz évvel később Erdélyben a magyar anyanyelvű görögkeletieknek és izraelitáknak lényegében csak az egyötöde, a magyar anyanyelvű görög katolikusoknak pedig egyharmada tudott románul. M. Stat. Közl. U.S. 5. 552–553, 556–557, 570–571)

zsökös magyarok” – többségében reformátusok, kisebb részben római katolikusok és unitáriusok – igen jelentős számban beszéltek románul, azaz a helyi többség nyelvén. Nyomatékuil újra emlékeztetünk a felekezetek erős etnikai kötődéseire. 1880-ban Erdélyben a román anyanyelvűek 99,2 százaléka vagy a görögkeleti vagy a görög katolikus felekezethez tartozott, s csak 0,13 százalékuk volt református, illetve 0,17 százalékuk római katolikus. (A M. Korona Országában... 1. 538–545) A reformátusoknak és az unitáriusoknak pedig – ha a cigány anyanyelvűektől eltekintünk – 99 százaléka volt magyar anyanyelvű. (Uo. 204–211, 508–515) A katolikusoknak ugyanígy 91,4 %-a volt magyar s 6,1 %-a német. Másrészt felhívjuk a figyelmet arra, hogy azokban a megyékben, ahol a magyarság nem elhanyagolható számban volt ugyan jelen, de kétszeres, háromszoros, ötszörös román többséggel élt együtt, mint Alsó-Fehérben, Kis-Küküllőben, Kolozsban, Szolnok-Dobokában, Torda-Aranyosban, ott a magyar anyanyelvűeknek már 40-50 százaléka tudott románul. (U.o. 630–634). Ráadásul a sajátos történeti alakulás folytán ezekben a megyékben a magyarok kétharmada-háromnegyede volt református 1880-ban. (Uo. 508–512) Ez az oka annak, hogy 1900-ban – amikor már ilyen keresztábráink is vannak – a legnagyobb arányú román nyelvismeret Erdélyben a református magyaroknál jelentkezik, mintegy 25,6 százalékkal. (M. Stat. Közl. U.S. 5. 564–565) A nyelvismereti viszonyok ilyenfajta alakulását az magyarázza, hogy a mindennapi érintkezésben az Erdélyben kisebbségben lévő magyarok összességében jobban rá voltak szorulva a román nyelv ismeretére mint viszont.⁶⁰ Az ilyen nyelvi környezetben levő iskolák nyelvismereti statisztikája tehát érdekes lehet most számunkra. Az 1881/82-es nagy táblázatokat (VKM jelentés 11.) néztem meg: a nagyenyedi református gimnázium 355 diákjából 15 a román anyanyelvű. Ezzel teljesen egybevág, hogy 12 görög katolikus és 3 görög keleti tanulójuk van. A magyar–román nyelvismeretű fiúk száma pedig 94. Tehát kétségtelenül a „törzssökös” magyar református vallású diákok beszéltek meglehetősen nagy számban románul. (S be is vallották.) A szászvárosi református gimnázium 182 tanulója között már jelentősebb számú, 72 román anyanyelvű van. Pontosán ennyi, 14+58 a görög katolikus és görög keleti vallású. Ezzel szemben 144-en beszélnek magyarul–románul. Talán az összes magyar református köztük van. (A zsidó diákok száma mindkét helyen csupán 10 körül van.) A kolozsvári unitárius főgimnázium 245 diákjából 18 az anyanyelvileg s vallásilag román, de 80-an tudnak románul. Kicsiben hasonló a helyzet a tordai unitárius gimnáziumban. Gyulafehérvár római katolikus gimnáziumában a 255 tanuló közül 69 a román anyanyelvű, s pontosan ennyi a görög katolikusok és görög keletiek száma. Viszont 122-en beszélnek románul. A kolozsvári római katolikus gimnázium 306 diákjából 75 román anyanyelvű (66 gör. kat., 9 gör. kel.), s 143-an tudnak románul. Úgy tűnik ezek a „törzssökös” magyar fiúk mégiscsak megtanultak egy allogén nyelvet, s nem is kevesen. (Vagy csak dicsekszenek vele?) Ugyanez kisebb mértékben előfordulhat szlovák, német és szerb környezetben is. Csak nehezebb ilyen egyértelműen kimutatni. Mint ahogy a egyes területek helyenként több százas létszámú háromnyelvű diákságát se tudjuk

⁶⁰ Kovács Alajos elemzése szerint 1880-ig a budapesti magyarok is jobban rá voltak szorulva a német nyelv ismeretére, mint a német anyanyelvűek a magyaréra (Kovács 1928: 31).

etnikailag szétválogatni. Nem tartható állítás tehát, hogy a nem német allogén nyelveket meg aztán már tényleg csak igazi vagy magyarrá asszimilálódott románok, szlovákok, rutének, szerbek beszélhették. Komoly szemléletbeli különbségről van szó, hiszen eleve félreértjük a „nyelvekben gazdag” ország valóságos nyelvészeti helyzetét, ha mindent egyoldalúan csak a magyar államnyelv terjesztése erősödő doktrínájának, s valóban expanzív gyakorlatának perspektívájából látunk és ítélünk meg. Szemléletünk beszűkülhet, s így nem akarunk tudomást venni például a kölcsönös nyelvismeret tényeiről. Ami természetesen jobbra kisebb-nagyobb lokalitásokban, az együttélés konkrét körülményeinek a figyelembevételével, aprólékos elemzésével vizsgálható csak.

Általában is a történet-szociológiai kísérletek nehéz dilemmájának véljük, hogy a modellalkotásra, nagyobb összefüggések megragadására törekedve mennyire kell alászállnunk a forráskritika, a forrásfeltárás és a forrásértelmezés kedélytelen bugyraiba. Dolgozatunknak egyik tanulsága, hogy vannak esetek amikor hiába a tágas és távlatos társadalomtudományos szemlélet, hiába a briliáns ötlet, hiába a látványos, merész és radikális elemzőkészség, de még a meglepő és újszerű forrás, meg a tömeges adatok is hiábavalók. Hiábavalók mindezek, ha olyan forrásokra és olyan forrásokból rakjuk az alapot és húzzuk az ívet, amelyekkel kapcsolatban még nem végeztek el kellő pedantériával az adott esetben szükséges forráskritikai műveletek.⁶¹

A forráskritika elmaradása, a forrásértelmezés problémái a vitatott Karády-cikk esetében még tetéződtek a forrásfeltárás hiányaival, s talán saját logikai rendjén belül is meg nem alapozott következtetésekkel, elsietett ítéletalkotásokkal. Nem kívántunk egyébként a cikk minden részletével, állításával foglalkozni. Azt azonban tisztázni akartuk, hogy egyrészt kellően megalapozott-e az úgynevezett „törzsökös” magyarságot (a nem asszimiláns magyarokat) azonosítani a csak magyarul beszélőkkel, másrészt, ezzel szoros összefüggésben, igazolható-e az a feltevés, hogy a hazai nyelveket ismerő magyar ajkú diákok „globálisan” az asszimilált allogénekkal azonosíthatók. Úgy gondoljuk, hogy egyik tétel sem igazolódott. Részben ezért, de a források téves értelmezése miatt sem sikerült bebizonyítani, hogy a magyarság az 1880-as években 29 százalékosan, erősen alulreprezentálva lett volna jelen az értelmiség utánpótlását adó középiskolákban, szemben a német háterű keresztény német-magyar ajkú aggregátum négyszeres túlképviseltségével. Mivel ezek a tételek és állítások a bevont források alapján egyelőre nem igazolódtak, a továbbiakban nem célszerű és nem helyénvaló „a magyarok nem jelentéktelen iskolázási deficitjére” (138), mint bizonyított tudományos igazságra hivatkozni. Ami pedig a nem bizonyított tétel meghosszabbítását illeti, az egyelőre minden alapot nélkülöző állítás. Az állítás így hangzik: „A magyarság itt dokumentált iskolai alulképviseltsége azt látszik bizonyítani, hogy a nemesség gyerekei messzemenően elhanyagolhatták, vagy nem voltak képesek kihasználni az iskolai mobilitás adta korabeli lehetőségeket [...] a magyarság s ezen belül valószínűleg a magyar nemesség is *kevésbé kereste az iskolán keresztül elérhető társadalmi érvényesülést*, mint korábban, amikor a nemesi rend a

⁶¹ Normális esetben ezen műveletek minden részletével nem terhelendő az olvasó, még talán lábujgyerzeten sem. Sajátos célunk és választott műfajunk miatt azonban most a legfárasztóbb részletektől sem tekinthettünk el, amiért az olvasók szíves elnézését kérem.

politikai kapacitás kvázi-monopóliumának és a későbbinél még sokkal jelentősebb gazdasági hatalom(nak az) előnyeit élvezte”. (139) A magyarság iskolai alulképviseltsége egyelőre nem dokumentált, így semmit sem bizonyíthat. A volt nemesség társadalmi érvényesülési stratégiájával kapcsolatos kurzivált állítás pedig lehet igaz is, meg nem is. Mielőtt azonban erre, mint „társadalomtörténelmi paradoxonra” további tételeket építenénk, szükséges volna bebizonyítani.⁶²

FORRÁSOK

Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Pesti Piarista Gimnázium iratai
Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Mosonmagyaróvári Részleg, A Magyaróvári piarista gimnázium iratai
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debreceni Református Főgimnázium iratai
Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debreceni Tankerületi Főigazgatóság iratai
Budapest Főváros Levéltára, Budapesti Tankerületi Főigazgatóság iratai

Középiskolai értesítők:

Békéscsabai ág. ev. algimnázium	Besztercebányai kir. kath. főgimnázium
Budapesti kir. egyetemi katolikus gimnázium	Kegyess tanítórendiek budapesti főgimnázium
Budapesti V. ker. kir. állami főgimnázium	Budapesti VII. ker. kir. állami gimnázium
Csíkсомlyói kir. kath. főgimnázium	Debreceni ev. ref. főgimnázium
Egri főgimnázium	Losonci m. kir. állami főgimnázium
Marosvásárhelyi kath. főgimnázium	Magyaróvári kegyesrendi gimnázium
Nagyenyedi ref. Bethlen-kollégium gimnáziuma	Nagyszombati érseki főgimnázium
Nagyváradai róm. kath. főgimnázium	Naszódi g. kath. főgimnázium
Privigyei kegyesrendi gimnázium	Székesfehérvári kath. főgimnázium
Tatai kegyesrendi gimnázium	
Budapesti II. ker. állami főreáliskola	Budapesti V. ker. állami főreáliskola
Kassai állami főreáliskola	Nagyváradai állami főreáliskola

HIVATKOZOTT IRODALOM

A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága (1871–1911). 1911, Budapest
A Magyar Korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állapotok kimutatásával együtt. 1–2. köt. 1882. Budapest
A vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett 1–27. jelentése. Pest 1871–73, Budapest 1874–1898.
Asztalos József 1934: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig*. Budapest

⁶² Megnevezett műfaja szerint forráskritikai írásunkban a vitatott Karády-dolgozat néhány állításának megalapozottságával foglalkoztunk, s nem törekedtünk arra, hogy a cáfolt tételek, s az el nem fogadott deklarált mértékek helyett újakat állítsunk. Mindazonáltal az adott materiával való foglalkozásunk során kiformalódtak bizonyos szempontjaink, s talán néhány megfigyelésünket is érdemes volna megosztani másokkal is. Ezek elsősorban a középiskolás diákság nemzetiségi megoszlását s asszimilációját nagyobb időtávlatba helyező s néhány összefüggést felvillantó 1. táblázatunkhoz fűződnek. Az 1. táblázatot munkánk segédeszközeként készítettük. Bővebb értelmezése nem lenne tanulások nélkül való. Erre azonban később kerítünk sort.

- Barsi József 1868: *Magyarország közoktatási statisztikája 1864/1865-1867/1868-ban*. Pest
- Barsi József 1869: *A közoktatás statisztikája*. Pest
- Barsi József 1874: *Magyarország felső tanintézetei és középiskolái 1870-72-ben*. Budapest
- Bokor Gusztáv 1896: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest
- Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*. 1–19. évf. 1874-1912.
- Deák Ágnes 2000: „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest
- Firbás Nándor 1901: *Útmutatás a tankerületi főigazgatóságok, középiskolák és más tanügyi hatóságoknak adminisztrálásához*. Budapest
- György Aladár 1885: *Magyarország hivatalos statisztikája története és fejlődése*. Budapest
- Hivatalos Statisztikai Közlemények* 1869. II. évf. I. füzet. Országos Magyar Statisztikai Tanács
- J. H. Schwicker 1879: *Das ungarische Unterrichts-Wesen am Schlusse des Schuljahres 1877–78*. Budapest
- J. H. Schwicker 1881: *Die ungarischen Gymnasien. Geschichte, System, Statistik*. Budapest
- Karády Viktor 2000: Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio* Nyár, 239-252.
- Karády Viktor 2001a: Magyar kultúrfölény vagy iskoláztatási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1882–1915) *Korall* Tavasz- Nyár, 129–144.
- Karády Viktor 2001b: Mennyire volt „magyar” a honi értelmiség a századfordulón? In: Lackó Miklós (szerk.) *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest, 267–299.
- Keleti Károly 1882: *Nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest
- Klamarik János 1881: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest
- Klamarik János 1893: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágításban*. Budapest
- Klinger András–Kepecs József 1990 (szerk.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. Budapest
- Kovács Alajos 1928: A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Magyar Statisztikai Szemle* 1–32, 133–156
- Körösy József–Thirring Gusztáv 1894–1898. *Budapest főváros az 1891. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. Budapest
- Körösy József–Thirring Gusztáv 1903–1905. *Budapest főváros az 1901. évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 1–2. kötet.
- Körösi József 1881–1883: *Budapest főváros az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei* 1–3. füzet. Budapest
- Középiszkolai rendtartás* 1876: Rendeleték Tára 1876. 260–289.
- Középiszkolai rendtartás* 1890: Rendeleték Tára 1890. 1297–1324.
- Láng Lajos 1886: *A középoktatás hazánkban (1867–1886)*. Budapest.
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1871–1889*. Budapest
- Magyar Statisztikai Évkönyv 1893–1916*. Budapest
- Magyar Statisztikai Közlemények*. U.F. 1,2.
- Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sor. 5,27,36,42,61,64.
- Magyarország közoktatásiügye 1898–1910*. Budapest
- Mátrai Ernő 1871: *A kolozsvári egyetem mint kulturai szükséglet*. Pest
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskolánk kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest
- Németh Antal 1887 (összeáll.) *Szabályrendeletek, utasítások és ... a középiszkolai tanügyi érdekében*. Budapest
- Németh Antal 1898 (összeáll.): *Betűsoros tájékoztató a középiszkolai rendeletek, szabályzatok, utasítások között*. Budapest
- Pirchala Imre 1905: *A magyarországi középiszkolák rendje*. Budapest
- Szaszkóné Sin Aranka 1998: Az önálló magyar statisztika kialakulása és fejlődése (1867-1917). In: Dányi Dezső–Nyitrai Ferencné (szerk.): *Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből*. Budapest
- VKM *Utasítás 1882: a közép-iskolai oktatás állapotáról szóló statisztikai adatok földolgozása tárgyában*. Budapest

1. táblázat

A magyarországi középiskolások létszáma, százalékos megoszlásuk anyanyelvi/nemzetiség és vallás szerint²

Év	Évi diák-létszám (átlag)	Magyar anyanyelvű	Német anyanyelvű	Magyar anyanyelvű keresztény	Német anyanyelvű keresztény	Magyar + német nyelvű keresztény	Zsidók	Allogén keresztény német nélkül	Összes allogén keresztény
1851*	15007			64,3	13,4	77,7	4,6	17,6	31
1854*	14686			61,9	15	76,9	5,1	18	33
1857*	17573			58,6	16	74,6	5,6	19,6	35,6
1857	19398			56,1	18,4	74,5	6,9	19	37,4
1865-70	35694	71,96	12,27	67,26	7,77	75,03	9,9	14,57	22,34
1871-75	33795	74,22	12,33	66,3	7	73,3	14,12	12,33	19,33
1876-80	36911	70,46	15,53	58,12	8,53	66,65	20,58	12,58	21,11
1881-85	38058	71,17	15,43	58,61	8,75	67,36	20,26	12,12	20,87
1886-90	39524	71,39	15,53	58,51	9,19	67,7	19,82	11,95	21,14
1891-95	45825	73,68	13,68	59,52	7,64	67,16	20,83	11,55	19,19
1896-1900	54802	75,5	12,55	59,52	7	66,52	22,19	10,97	17,97
1901-1905	61198	77,93	10,71	60,57	5,68	66,25	22,85	10,38	16,06
1906-1910	66455	79,63	9,2	62,14	4,71	66,85	22,43	10,41	15,12
1911-15	74806	82,3	7,62	64,93	3,5	68,43	21,71	9,34	12,84
1916-18	80393	85,08	6,41	65,41	3,17	68,58	23,15	7,7	10,87

1. táblázat (folytatás)

A magyarországi középsikolások létszáma, százalékos megoszlásuk anyanyelv/nemzetiség és vallás szerint*

Év	Szlovák anya- nyelvű	Horvát anya- nyelvű	Szerb anya- nyelvű	Román anya- nyelvű	Rutén anya- nyelvű	r. kath.	evan- gélikus	refor- mátus	uni- tárius	g. kat.	g. keleti	g. keleti + g.kat. vallásiak	Szerb + román + rutén	Szerb + román + rutén	Szerb + román + rutén	
1851*	9.7	1.4	5.3	1.2												
1854*	6.7	2.3	7.6	1.4												
1857*	6.3	2.3	9.5	1.5												
1857	6.3	2.7	8.7	1.3												
1865-70	4.9	0.3	7.58	0.9	46	12.09	19.55	1.4	5.55	5.51	11.06	9.98	9.98	90.23	90.23	
1871-75	3.8	0.3	6.57	0.82	46.08	11.79	16.81	0.77	5.24	5.19	10.43	9.03	9.03	86.57	86.57	
1876-80	4.9	0.4	6.03	0.7	44.03	10.84	14.57	0.76	4.48	4.74	9.22	8.51	8.51	92.3	92.3	
1881-85	4.36	0.4	6.17	0.5	44.7	10.95	13.9	0.8	4.42	4.96	9.38	8.37	8.37	89.23	89.23	
1886-90	4.17	0.4	6.02	0.26	45.45	11.04	13.61	0.65	4.2	5.24	9.44	7.88	7.88	83.47	83.47	
1891-95	3.45	0.37	6.42	0.21	44.21	10.35	14.05	0.7	4.57	5.3	9.87	8.23	8.23	83.38	83.38	
1896-1900	3.17	0.39	6.03	0.18	43.34	9.97	14.26	0.79	4.32	5.13	9.45	7.91	7.91	83.7	83.7	
1901-1905	3.1	0.3	5.84	0.16	43.27	9.57	14.31	0.77	4.27	4.96	9.23	7.46	7.46	80.82	80.82	
1906-1910	2.6	0.3	6.17	0.12	43.4	9.3	14.24	0.7	4.51	5.42	9.83	7.81	7.81	79.45	79.45	
1911-15	2.05	0.25	5.67	0.08	44.8	9	14.2	0.8	4.41	5.06	9.45	7.23	7.23	76.5	76.5	
1916-18	1.92	0.23	4.45	0.04	45.46	8.69	13.91	0.65	3.88	4.26	7.67	5.63	5.63	73.4	73.4	

* Csak a gimnáziumi tanulók adatai.

A táblázat a Statisztikai Hivatal adatközlései alapján készült.

Kivéve: 1851–1857-re (Deák Ágnes 2000); 1867–1869-re a VKM adatai alapján.

2. táblázat

*A magyar anyanyelvűek nyelvismerete
(népszámlálási adatok százalékban*)*

	1880	1890	1900	1910
Csak magyarul	82,5	81,4	79,5	79,4
Németül is	9,87	10,65	12,1	12,6
Szlovákul is	3,43	3,65	3,8	5,5
Románul is	2,68	2,83	3	4
Ruténul is	0,28	0,3	0,3	0,5
Szerbül/horvátul is	0,97	0,77	0,7	1,8
Hazai nem magyar együtt	17,23	18,2	19,9	24,4

* 1880-ban, 1890-ben és 1900-ban csak az első helyen megnevezett egyéb beszélt nyelvet dolgozták fel. 1910-ben valamennyi beszélt nyelvet kimutatták.

3. táblázat

*Nem magyar anyanyelvűek magyarul tudása
(népszámlálási adatok százalékban)*

	1880	1890	1900	1910
Német	20,16	25,16	31	39,8
Szlovák	9,52	12	15,1	21,4
Román	5,7	6,9	8,8	12,7
Rutén	5,5	7,8	8,3	14
Szerb		11,1	11,4	16,6
Horvát	10,3	16,5	22,5	30,8
Összes nem magyar	11,1	13,8	16,8	22,5

A minisztérium vezetése alatt álló gimnáziumok diákjainak nyelvismerte 1879-1895
(az 1884-ig a győri tankerülethez tartozó iskolák adatainak kivételével)
abszolút számokban és százalékokban.

	1879	1880	1881	1882/A*	1882/B*	1885	1888	1891	1894	1895
Teljes diáklétszám	16871	17839	17702	17673	17673	17894	18682	19273	22041	22674
Csak egy nyelvet tudó	6992	7204	7123	7247	4801	6885	7721	8377	9699	10202
%	41,4	40,4	40,2	41	27,2	38,5	41,3	43,4	44	45
Magyar egynyelvű	6239	6472	6596	6647	4200	6462	7306	7968	9449	9939
%	37	36,3	37,3	37,6	23,8	36,1	39,1	41,3	42,9	43,8
Nem magyar egynyelvű	753	732	527	600	600	423	415	409	250	263
%	4,5	4,1	3	3,3	3,3	2,4	2,2	2,1	1,1	1,2
Összes többnyelvű	9879	10635	10579	10426	12872	11009	10961	10896	12342	12472
%	58,6	59,6	59,8	59	72,8	61,5	58,7	56,5	56	55
Kétnyelvű	7454	7710	7548		10426					
%	44,2	43,2	42,6		59					
Három nyelvű	2384	2863	2946	10426						
%	14,1	16	16,6	59	2446					
Négy nyelvű	41	62	85		13,8					
%	0,2	0,3	0,5							
Beszél németül	6791	7377	7810	6573	9019					
%	40,3	41,3	44,1	37,2	51					
Csak németül beszél	40	65	76	80	80					
Több, nem magyar										
nyelven beszél, közte németül	95	120	94	100	100					
Magyarul és németül	4186	4483	4703	6393	6393					
%	24,8	25,1	26,6	36,2	36,2					
Kettőnél több nyelven, közte magyarul és németül is	2470	2709	2937	-	2446					
%	14,6	15,2	16,6		13,8					

* Az 1882/A oszlop kitöltési módja a VKM jelentés 11 és 12 nyelvismertre vonatkozó statisztikájának azt az értelmezését mutatja, amely szerint a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, illetve a „más európai nyelvet” beszélők a kétnyelvűként megjelöltek közül (magyarul-németül, magyarul-románul stb.) kerültek ki.
Az 1882/B oszlop pedig azon a másik értelmezésen alapszik, hogy a kétnyelvűek, illetve a „hazai más 2 nyelvet”, a „hazai más 3 nyelvet”, s a „más európai nyelvet” beszélők számadatai csak összeadva, együtt teszik ki az összes többnyelvű diák számát.

Nem magyar anyanyelvű középszkolai diákok, akik csak anyanyelvüket beszélik
(abszolút számokban, s a teljes diáklétszám százalékában)

Év	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1896– 1908**	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Anyanyelv																			
Német	646	530	-	-	468	338	342	348	56	138	147	-	296	132	76	70	82	117	78
Szlovák	1,7	1,4	-	-	1,2	0,8	0,8	0,8	0,1	0,3	0,3	-	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
	252	184	-	-	11	8	8	22	13	8	11	-	5	-	-	1	1	4	3
	0,7	0,5	-	-	0,02	0,02	0,02	0,05	0,03	0,02	0,02	-	-	-	-	-	-	-	-
Román	671	477	-	-	472	569	623	558	449	499	571	-	463	407	349	326	330	305	282
	1,8	1,3	-	-	1,2	1,4	1,5	1,3	1	1	1,2	-	0,7	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
Szerb/horvát	142	130	-	-	88	83	90	98	88	86	90	-	175	142	138	65	98	102	47
	0,4	0,3	-	-	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	-	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,06
Rutén	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Olasz	98	44	-	-	41	34	30	57	43	45	46	-	31	48	41	29	60	125	144
	0,3	0,1	-	-	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	-	0,05	0,07	0,06	0,04	0,08	0,2	0,2
Összes nem magyar egynyelvű	1809	1365	1033	1137	1069	1035	1093	1083	649	776	865	-	970	729	604	491	571	663	555
	4,8	3,6	2,7	3,6	2,7	2,6	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7	-	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes magyarul* nem beszélő	1809	1506	1185	1394	1347	1332	1305	1155	983	891	935	-	1099	849	689	566	637	718	616
	4,8	4	3,1	3,6	3,6	3,3	3,2	2,7	2,01	1,9	1,9	-	1,6	1,2	1	0,8	0,8	0,9	0,8

* Ez a számors azért különbözik a nem magyar anyanyelvűek számától, mert voltak több más hazai nyelvet beszélő diákok, akik ugyanakkor magyarul nem tudtak (pl. német-szlovák; német-román; német-szerb). Számuk egyébként mindvégig alacsony volt, 100–250 fő között mozgott, illetve 1894-től emmél is alacsonyabb volt.

** Ezekre vonatkozó adatok hiányoznak.

A táblázat a VKM jelentések alapján készült.

A magyarországi középsikolai (gimnáziumi és reáliskolai) tanulók nyelvismerteti adatai abszolút számokban és százalékokban 1882-1915

	1882/A	1883/A	1882/B	1883/B	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895
Teljes diák- létszám 100 %	38567	37876	38567	37876	37947	38655	39114	39333	39918	40596	42116	45859	47871	49384
Csak magyarul beszélő %	17290	16679	13135	12325	14066	16244	16063	16660	16967	17531	18108	19192	20375	23221
Nem magyar egynyelvű %	44,8	44	34	32,5	37,1	42	41,1	42,3	42,5	43,2	43	41,8	42,6	47
Osszes egynyelvű %	1700	1700	1700	1700	1365	1033	1137	1069	1035	1093	1083	649	776	865
Osszes többynelvű %	4,5	4,5	4,7	4,5	3,6	2,7	2,9	2,7	2,9	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	18990	18379	14835	14025	15431	17277	17200	17729	18002	18624	19191	19841	21151	24086
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	49,2	48,5	38,5	37	40,7	44,7	44	45	45,1	45,9	45,6	43,3	44,2	48,8
Osszes többynelvű %	19577	19497	23732	23851	22516	21378	21914	21604	21916	21945	22925	26017	26720	25298
Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	50,8	51,5	61,5	63	59,3	55,3	56	54,9	54,9	54,1	54,4	56,7	55,8	51,2
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	9996	10340	14151	14694	13064	11122	11812	11227	11692	11636	12372	14661	15070	13552
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	25,9	27,3	36,7	38,8	34,4	28,8	30,2	28,5	29,3	28,7	29,4	32	31,5	27,4
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	9481	9057	9481	9057	9311	10104	9845	10049	9927	10124	10481	11023	11535	11676
Magyar anyanyelvű %	24,6	23,9	24,6	23,9	24,5	26,1	25,2	25,5	24,9	24,9	24,9	24	24,1	23,6
Nem magyar anyanyelvű %	27286	27019	27286	27019	27130	27366	27875	27887	28659	29167	30480	33853	35445	36773
Magyar anyanyelvű %	70,75	71,33	70,75	71,33	71,5	70,8	71,26	70,9	71,8	71,8	72,37	73,8	74,04	74,47
Nem magyar anyanyelvű %	11281	10857	11281	10857	10817	11289	11239	11446	11259	11429	11636	12006	12426	12611
Beszélő magyarul %	29,25	28,67	29,25	28,67	28,5	29,2	28,74	29,1	28,2	28,2	27,63	26,2	25,95	25,53
Nem beszélő magyarul %	36867	36176	36867	36176	36441	37470	37720	37936	38586	39291	40961	44876	46980	48449
Nem beszélő magyarul %	95,5	95,5	95,5	95,5	96	96,9	96,4	96,4	96,7	96,8	97,2	97,9	98,1	98,1
Nem beszélő magyarul %	1700	1700	1700	1700	1506	1185	1394	1397	1332	1305	1155	983	891	935
Nem beszélő magyarul %	4,5	4,5	4,5	4,5	4	3,1	3,6	3,6	3,3	3,2	2,8	2,1	1,9	1,9

6. táblázat (folytatás)

*A magyarországi középiskolai (gimnáziumi és reáliskolai) tanulók
nyelvismereti adatai abszolút számokban és százalékokban
1882-1915*

	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Teljes diák- létszám 100 %	67699	69176	71301	72987	75221	77663	76856
Csak magyarul beszélő %	54,9	56,2	55,7	55,9	56,1	57	57,9
Nem magyar egynyelvű %	970	729	604	491	571	663	555
Összes egynyelvű %	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes többnyelvű %	37860	39599	40329	41302	42763	44961	45079
Összes Magyar anyanyelvű, tud más hazai nyelvet is %	55,9	57,2	56,6	56,6	56,8	57,9	58,6
Összes Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	29839	29577	30972	31685	32458	32702	37777
Magyar anyanyelvű %	44,1	42,8	43,4	43,4	43,1	42,1	41,3
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	17218	16981	18129	18875	19496	19820	19984
Magyar anyanyelvű %	25,4	24,5	25,4	25,9	25,9	25,5	26
Nem magyar anyanyelvű, tud magyarul %	12492	12476	12758	12735	12896	12827	11732
Magyar anyanyelvű %	18,4	18	17,9	17,4	17,1	16,5	15,3
Nem magyar anyanyelvű %	54108	55851	57854	59686	61688	64118	64508
Beszél magyarul %	79,9	80,7	81,1	81,8	82	82,6	83,9
Nem beszél magyarul %	13591	13325	13447	13301	13533	13545	12348
Nem beszél magyarul %	20,1	19,3	18,8	18,2	18	17,4	16,1
Beszél magyarul %	66600	68327	70612	72421	74584	76945	76240
Nem beszél magyarul %	98,4	98,8	99	99,2	99,2	99,1	99,2
Nem beszél magyarul %	1099	849	689	566	637	718	616
Nem beszél magyarul %	1,6	1,2	1	0,8	0,8	0,9	0,8

A félkövérrel szedett sorok a százalékokat mutatják, a többiek pedig az abszolút számokat.

A kurzívval szedett számok becslésen, illetve becsléshez kapcsolódó számításon alapulnak.

A táblázat 1895-ig a VKM jelentések, 1909-től pedig a *Magyar Statisztikai Évkönyvek* adatai alapján készült.

8. táblázat

*Külcs a magyarországi zsidó középiskolás diákok anyanyelvének és nyelvismeretének évenkénti becsléséhez
(az összes zsidó diák számalékában)*

Év	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
Magyar anyanyelvű	61	61	62	62	63	63	64	65	65	66	66	67	68	68	77	78	78	79	79	80	80
Csak magyarul tud	10	11	12	12	13	14	15	16	16	17	18	19	20	20	30	30	30	31	31	32	32
Magyar anyanyelvű, de más hazai nyelvet is tud	51	50	50	50	50	49	49	49	49	49	48	48	48	48	47	48	48	48	48	48	48
Nem magyar – más hazai anyanyelvű	39	39	38	38	37	37	36	35	35	34	34	33	32	32	23	22	22	21	21	20	20

* A 7. számú táblázat adatai alapján készített becslések.

9. táblázat

A középiskolai diákság százalékos megoszlása
„nagyobb nemzetiségi aggregátumok szerint” *
1883–1915

Év	1883/B	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1893	1894	1895	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Csak magyarul tudó keresztény	30,6	34,7	39,5	38,4	39,5	39,4	40	39,6	38	38,3	42,7	47,8	49,6	49,2	49,2	49,4	50,2	50,8
Magyar anyanyelvű keresztény, és más hazai nyelvet is tudó keresztény	27,8	24,5	18,9	20,5	19,1	19,7	19,1	19,5	22,1	21,3	17,1	15	14	14,9	15,5	15,6	15,2	15,4
Összes magyar anyanyelvű keresztény	58,4	59,2	58,4	58,9	58,6	59,1	59,1	59,1	60,1	59,6	59,8	62,8	63,6	64,1	64,7	65	65,4	66,2
Nem magyar anyanyelvű keresztény, tud magyarul is	17	17	18,8	18	18,4	18,1	18	18	17,3	17,3	16,8	13,3	13,2	13,1	12,9	12,6	12,2	10,8
Csak nem magyar anyanyelvű tudó keresztény	4,5	3,6	2,7	2,9	2,7	2,6	2,7	2,6	1,4	1,6	1,7	1,4	1	0,8	0,7	0,8	0,8	0,7
Összes magyar anyanyelvű keresztény	21,5	20,6	21,5	20,9	21,1	20,7	20,7	20,6	18,7	18,9	18,5	14,7	14,2	13,9	13,6	13,4	13	11,5
Zsidó	19,9	19,9	19,8	19,8	19,9	19,8	19,8	20,2	20,8	21,2	21,4	22,2	22	21,8	21,6	21,5	21,4	22,2

* A 6. számú táblázat adatai alapján, a 7. és a 8. számú táblázatok adatai, illetve becslési segítségével számított, becstelt százalékos megoszlások. (A 100 százalékból hiányoznak a magyarul nem beszélő nem egy nyelvűek.)